

M 14220

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ

Кўлёзма ҳуқуқида

УДК 9 (575.1)

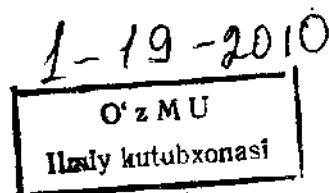
МАХМУДОВ БЕХЗОД ХАМИДОВИЧ

ҚОРАҲОНИЙЛАР ДАВЛАТЧИЛИК ТИЗИМИНИНГ
ХУСУСИЯТЛАРИ

07.00.01 – Ўзбекистон тарихи

Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш
учун тақдим этилган диссертация

Илмий раҳбар: академик
А.Р.Мухаммаджонов

Тошкент - 2010

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3
1-БОБ. ҚОРАХОНИЙЛАР ДАВЛАТИНИНГ ТАШКИЛ ТОПГАН ДАВРИ ВА ЭТНИК АСОСИ	
1.1. Давлатнинг шаклланиш жараёни ва ташкилий санасига оид масалалар	25
1.2. Ҳоконликнинг этник асоси ва унинг таркибий хусусиятлари	40
2-БОБ. ҚОРАХОНИЙЛАРНИНГ ОЛИЙ ВА МАҲАЛЛИЙ ҲОКИМИЯТ БОШҚАРУВИДА ДАВЛАТ УНВОНЛАРИНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШ ТАРТИБИ	
2.1. «Қорахон» атамаси ва давлатнинг номланиши масаласи	58
2.2. Ҳоконликнинг марказий давлат бошқарувида қўлланилган «буграхон», «арслонхон» ва «тавғачхон» унвонларининг ўрни	66
2.3. Маҳаллий ҳокимият бошқарувида «элокхон» ва «тегин» унвонларининг қўлланиши ҳамда уларнинг вазифаси	81
3-БОБ. ҚОРАХОНИЙЛАР ДАВЛАТИНИНГ ИЖТИМОИЙ- ИҚТИСОДИЙ АСОСИ ВА ДАВЛАТ БОШҚАРУВИ	
3.1. Ҳоконликнинг ижтимоий-иқтисодий негизи	90
3.2. Қорахонийлар давлати бошқарувининг ўзига хослиги	103
ХУЛОСА	116
Фойдаланилган манбалар ва адабиётлар рўйхати	121
ИЛОВА	131

КИРИШ

Мавзунинг долзарблиги. Ўзбекистон Республикаси ўз мустақиллигига эришгач, маънавий-маърифий ҳаётда ижобий туб бурилиш юз берди. Жумладан, ўзбек халқининг бой давлатчилик тарихи, унинг моддий ва маънавий меросини ўрганишга алоҳида эътибор қаратилди. Республикамиз Президенти И.А.Каримов ўзининг “Тарихий хотирасиз келажак йўқ” номли асарига Ўзбекистон тарихчилари олдига бир қатор илмий назарий ва амалий долзарб муаммоларни тадқиқ этиш вазифасини қўйган эди¹. Бу масалалар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институти фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида”ги Қарорида қуйидагича қайд этилди:

биринчидан, Ўзбекистонда ўтроқ маданиятнинг вужудга келиши ва ривожланиши;

иккинчидан, ўзбек халқининг келиб чиқиши тарихи ва шаклланиш босқичларини тарихий манбалар асосида илмий концептуал тадқиқ этиш;

учинчидан, ўзбек давлатчилигининг кўп асрлик тарихи ва шаклланишининг тарихий босқичларини тадқиқ этиш;

тўртинчидан, тарих илмини замонавий талаблар даражасида ривожлантириш².

Инсон маънавиятида тарих илмининг аҳамияти беқиёсдир. “Албатта ҳар қайси халқ ёки миллатнинг маънавиятини унинг тарихи, ўзига хос урф-одат ва анъаналари, ҳаётий қадриятларидан айри ҳолда тасаввур этиб бўлмайди”³.

Юқорида келтирилганидек, бугунги кунда Ўзбекистон давлатчилик тарихи ва унинг муҳим тараққиёт босқичлари ниҳоятда долзарб

¹ Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Тошкент: Шарқ, 1998. – Б. 9.

² Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Қарори, 315-сон, 27.07.1998 йил.

³ Ислон Каримов. Юқорак маънавият- енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008. – Б. 30.

мавзулардан бири ҳисобланади. Бу ўринда Қорахонийлар давлатчилиқ тарихини ўрганиш ҳам катта аҳамиятга эгадир. Шундай бўлса-да, мазкур давлат тарихи шу кунга қадар алоҳида тадқиқот мавзуси сифатида ўрганилмаган. Ушбу давлат тарихига доир кўпгина масалаларда тадқиқотчилар ўртасида ҳанузгача баҳс-мунозаралар давом этмоқда.

Мазкур диссертациямизда Қорахонийлар давлати тарихига доир масалалар, яъни асосан давлат қачон, қайси этник гуруҳлар томонидан ташкил қилинганлиги, нима учун давлат «Қорахонийлар» номини олганлиги, ҳокон номларидаги фахрий унвонларнинг маъно-мазмуни, давлатнинг ижтимоий-мафкуравий асоси каби жиҳатларга эътиборни қаратдик. Шунинг учун, мавзуни «Қорахонийлар давлатчилиқ тизимининг хусусиятлари», деб номладик.

Қорахонийлар давлатининг кўп асрлик (766-1212 йиллар) фаолият юритиши Ўрта Осиё халқларининг, хусусан ўзбек халқининг тарихида муносиб из қолдирди. Қорахонийлар давлати жуда кўп туркий қабилаларнинг ўзаро иттифоқидан юзага келган эди. Ушбу йирик давлат таркибидаги ўтроқ ва чорвадор кўчманчи аҳолини бир-бирлари билан яқинлашиб, араллашиб боришлари натижасида ўзбек халқининг халқ сифатида шаклланиши ўз ниҳоясига (XI-XII асрлар) етган эди. Демак, Қорахонийлар давлати тарихини чуқур ўрганмасдан ва унга доир масалаларни ечмасдан туриб, ўзбек халқи шаклланиш жараёнини муҳим босқичларини ҳам асослаб бериш жуда мушкулдир. Бундан ташқари қорахонийларнинг Ўзбекистон давлатчилиги тарихида тутган ўрни алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, бунда ушбу давлатнинг қабилалар иттифоқи даражасидаги оддий уруғ-қабилавий удумларга асосланган бошқарув тизимини салтанат даражасигача ривожланиб, юксалиб борганлиги эътиборга моликдир.

Қорахонийлар давлат бошқарувининг бу ривожланиш босқичлари ўз моҳиятига кўра қадимдан мавжуд бўлиб келган туркий халқларнинг

анъанавий бошқарув услубининг туб заминига асосланган ҳолда, бу бошқарув услубини янада такомиллаштириб, уни янгича тараққиёт босқичига олиб чиққан. Ушбу давлатнинг бошқарув тизимида кенг қўлланган “қорахон”, “тавғачхон”, “элокхон” ва “тегин” каби атамаларнинг мазмун-моҳияти ҳам давлатчилигимиз тараққиётининг тарихий жараёнларининг маҳсули сифатида шу даврнинг воқеийлигини ўзида ифода этади.

Шундай экан, мазкур давлат бошқарув тизимидаги ўзига хос хусусиятларини чуқур ўрганиб, тушуниб етсакгина, давлатчилигимиз тарихининг ривожланишидаги тизимийликни кўрсата олган бўламиз.

Диссертациянинг даврий чегараси Қорахонийлар давлати тарихини, яъни VIII асрнинг иккинчи ярмидан – 1212 йилгача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу даврлаштириш Қорахонийлар давлатининг юзага келиш жараёни, унинг этник таркибининг шаклланиши ва давлат бошқарувининг ҳам шунга мос равишда такомиллашиб бориши каби масалаларни аниқ тушуниб олиш имконини беради.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Мазкур мавзу бўйича яратилган манба ва адабиётларни қуйидаги гуруҳларга бўлиб ўрганиш мақсадга мувофиқдир:

1. XX аср 20-йилларигача олиб борилган тадқиқотлар.
2. Совет ҳукмронлиги даврида олиб борилган тадқиқотлар.
3. Мустақиллик йилларида олиб борилган ҳамда давом эттирилаётган изланишлар, тадқиқотлар ва чоп этилган адабиётлар.
4. Мавзуга оид хорижда чоп этилган адабиётлар.

Биринчи гуруҳ. XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларида ушбу давлат тарихига В.В. Григорьев¹, Х. Вамбери², В.В. Радлов³ каби жуда

¹ Григорьев В.В. Караханиды в Мавераннахре по Тарихи Мунаджимбаши в османском тексте // ТВОРАО. – СПб., 1874. Ч. XVIII. – С. 189-250.

² Вамбери Г. История Бохары или Трансоксании с древнейших времен до настоящего. Т.1. – СПб., 1873. – С. 226.

³ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т.1. Ч.2. – СПб., 1893. – С.66.

кўп тадқиқотчилар катта қизиқиш билан қараб, уни илмий жиҳатдан ўрганишга ўз ҳиссаларини қўшишган. Жумладан Х. Вамбери ўз асаридан бир қанча араб-форс тилдаги манбалардан фойдаланган ҳолда қорахонийларнинг Бухоро шаҳрини забт этиши, уларнинг қўшни давлатлар яъни, ғазнавийлар ва салжуқийлар билан ўзаро муносабатларига оид сиёсий жараёнлар ҳақидаги маълумотларни қайд этган¹.

Б. Дорн қорахонийлар даври нумизматикасига доир тадқиқот олиб борган дастлабки олимлардан ҳисобланади. Унинг тадқиқоти қорахонийлар даврида зарб этилган турли танга пулларнинг таҳлилига бағишланган². Олимнинг мазкур тадқиқотлари қорахонийлар даври нумизматикасининг кейинги ривожидан катта рол ўйнади.

В.В. Радловнинг туркий халқларнинг тили, адабиёти ва этник тарихига бағишланган илмий тадқиқот асарлари³ ҳам қорахонийлар даврининг тарихини ўрганишда катта аҳамиятга эга. Аммо тадқиқотчининг айрим фикрларига қўшилиб бўлмайди. Жумладан, унинг фикрича Қорахонийлар давлатини уйғурлар ташкил этган. Ушбу давлатни бошқарган сулола вакиллари ҳам уйғурлар орасидан чиққан⁴. Ваҳоланки, Уйғур ҳоқонлиги 840 йилда қирғизлар ҳужумидан сўнг барҳам топиб, унинг таркибидаги қабилалар эса турли ҳудудларга тарқалиб кетади⁵. Уларнинг бир қисми қарлуқлар иттифоқига ўтиб, қарлуқларга тегишли ҳудудларга жойлашади⁶. Мазкур воқеалар жараёни эса Қорахонийлар давлатининг қарлуқ қабилалар иттифоқи негизидан шаклланиб борганлигини англатади.

¹ Вамбери Г. История Бохары или Трансоксанин с древнейших времен до настоящего. Т. I. – СПб., 1873. – С. 226.

² Dorn B. Ueber die Mynzen der Heke oder ehemaligen Chane von Turkestan // Melangens Asiaticques. – Berlin, 1881. Т. VIII. – P. 703-744.

³ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. I. Ч. 2. – СПб., 1893. – С. 66; Из Сибири. – М.: Наука, 1989. – С. 749.

⁴ Радлов В.В. К вопросу об уйгурах // ЗИАН. (Приложение). – СПб., 1893. - №2. – С. 117.

⁵ Гумилев Л.Н. Қадимги турклар / Таржима, кириш сўз муаллифлари ва нашрга тайёрловчилар. Б. Ўрдабекли., А. Айритомий. – Тошкент: Фан, 2007. – Б. 459-462..

⁶ Ўша жойда. – Б. 461.

Умуман олганда, бу давр тадқиқотчилари томонидан чиқарилган хулосалар дастлабки илмий хулосалар бўлганлиги учун Қорахонийлар давлати тарихига доир кўпгина масалалар ноаниқликка қолган эди.

Иккинчи гуруҳга оид тадқиқот асарларида Қорахонийлар давлат тарихини илмийлик асосида чуқур ўрганишга киришилган. Бу ўринда албатта, В.В. Бартольднинг хизматларини ҳам эслаб ўтиш жоиздир. В.В. Бартольд Шарқ халқлари тарихи, географияси, маданияти ва этнографиясига оид жами 685 та асарни нашр этган бўлса, шулардан 320 таси Ўрта Осиё тарихига бағишланган. Бу асарларда ушбу ҳудудда яшаган туркий халқларнинг тарихига оид муҳим масалалар ёритилган. Жумладан, унинг асарларида қорахонийлар сулоласи, давлатнинг ташкил топиши, унинг сиёсий тарихи, давлат таркибидаги қабилаларнинг этник асоси, уларнинг келиб чиқишига доир бир қанча фикрлар манбалар асосида келтирилган¹. Шу билан бирга унинг асарларида баъзи бир ноаниқ фикрлар ҳам қайд этилган. Масалан, олим бир жойда Қорахонийлар давлатини ташкил топишида қарлуклар хиссаси катта бўлганлигини² қайд этган ҳолда, иккинчи жойда давлатнинг асосчилари уйғурлар ёки яғмолар эди³, деб таъкидлайди. Ундан ташқари давлатнинг ташкил топган санасини 940 йиллар деб белгилаган⁴. Бу белгиланган сана эса ундан кейинги кўпгина тадқиқотчиларнинг асарларида қатъий муҳрланиб қолган.

В.В. Бартольд бутун Шарқ халқлари, хусусан Ўрта Осиё халқлари тарихини биринчилардан бўлиб, умумий тарзда, илмий жиҳатдан чуқур ўрганган олимдир. Шунинг учун унинг асарларида баъзи бир масалаларда бунга ўхшаш ноаниқликлар бўлиши табиийдир. Албатта, бу камчиликларга қарамадан олимнинг асарлари Ўрта Осиё халқлари тарихини ўрганишда бебаҳо манба ҳисобланади.

¹ Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч. Т. I. – М.: Изд. Вост. лит., 1963. – С. 760.

² Бартольд В.В. Статьи и рецензии. – М.: Наука, 1968. Соч. Т. V. – С. 273.

³ Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – С. 315.

⁴ Бартольд В.В. Очерк истории Семиречья. – М.: Изд. Вост. лит., Т. II. Ч. I. 1963. – С. 40.

Туркий халқлар тарихини ўрганишда йирик олим Л.Н. Гумилев асарларининг ҳам аҳамияти каттадир. Унинг асарларида асосан туркий қабилаларни этник ва сиёсий иттифоқларининг юзага келиши, уларнинг тараққий этиши ва инқирозга учраши каби масалалар атрофлича ёритилган¹. Л.Н. Гумилевнинг «Қадимги турклар»² номли йирик асарида Туркий ҳоконликнинг ташкил топиши, ривож, унинг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти, давлат бошқарув тизими ҳамда ўзига хос маданияти ҳақида жуда қимматли маълумотлар келтирилган³. Шунингдек, асарда Туркий ҳоконлиги тарихини Хитой, Эрон, Олд Осиё ва Европа тарихи билан боғлаб ўрганиб, уларни ўзаро боғлиқликда кечган муносабатлари изчил баён этилган⁴. Бундан ташқари Туркий ҳоконлиги инқирозга учраганидан сўнг унинг ҳудудларида юзага келган Туркаш ва Уйғур ҳоконликлари, уларнинг этник таркиби, қабилаларни ўзаро муносабатлари хусусида ҳам маълумотлар мавжуд⁵. Л.Н. Гумилевнинг бу маълумотлари бизга Қорахонийлар давлатини бошланғич даврини (VIII асрнинг иккинчи ярми), яъни давлат қандай, қайси шароитда ва вазиятда юзага келганлигини тадқиқ этишимизга имкон беради. Чунки Қорахонийлар давлатини юзага келиши Туркий ҳоконлиги ўрнида ташкил топган Туркаш давлати ва унинг инқироzi билан бевосита боғлиқдир⁶. Умуман олганда, Л.Н. Гумилев асарлари бизга илк ўрта асрларда Ўрта Осиё ҳудудидаги сиёсий ва этник жараёнларнинг қай тарзда кечганлигини англаб олишимизга ёрдам беради.

Қирғизистонлик тарихчи олим О.К. Қораев кўп йиллар давомида Қорахонийлар давлати тарихи юзасидан тадқиқот ишлари олиб борган. Унинг бу борадаги асосий ишлари «Қорахонийлар ҳоконлиги тарихи»⁷ номли

¹ Гумилев Л.Н. Открытие Хазарии. – М.: Наука, 1966. – С. 191: Шу муаллиф. География этноса в исторический период. – Ленинград: Наука, 1990. – С. 278 ва бошқа асарлар.

² Гумилев Л.Н. Қадимги турклар / Таржима, кириш сўз муаллифлари ва нашрга тайёрловчилар. Б. Ўрдабекли., А. Айритомий. – Тошкент: Фан, 2007. – Б. 498.

³ Ўша жойда. – Б. 30-48, 49-59, 60-97 ва бошқа бетлар.

⁴ Ўша жойда. – Б. 466-485.

⁵ Ўша жойда. – Б. 314-316, 382-386, 398-413 ва бошқа бетлар.

⁶ Гумилев Л.Н. Қадимги турклар. – Б. 397-398.

⁷ Қораев О.К. История Караханидского каганата. – Фрунзе: Илим, 1983. – С. 301.

асарида ўз аксини топган. Асарда Қорахонийлар давлатининг ташкил топиши, қорахонийларнинг Мовароуннаҳрни эгаллаши, ички ва ташқи сиёсати манбалар асосида чуқур таҳлил этилган¹. Шунингдек, асарда давлатнинг бошқарув тизими, ижтимоий-иқтисодий муносабатлари, маданий ҳаёти ва бошқа масалаларга ҳам катта эътибор берилган².

О.К. Кораевнинг мазкур асарида ҳам баъзи камчиликлар мавжуд. Масалан, олим Қарлуқ давлатини 840 йилда инкирозга учраган³, деб таъкидлайди. Ваҳоланки, Қорахонийлар давлати қарлуқ қабилалар иттифоқи негизида яғмо, чигил, халач, тўхси каби туркий қабилаларнинг бирикмасидан ҳосил бўлган эди. Бундан ташқари тадқиқотчи қорахонийлар сулоласини келиб чиқишини чигил қабиласидан⁴, деб ҳисоблайди. Албатта чигил қабиласи Қорахонийлар давлати таркибидаги нуфузли қабилалардан бири бўлган. Уларнинг тотеми «арслон» ҳоқон номига унвон сифатида қўшиб айтилган. Лекин бу ҳоқон сулоласини чигил қабиласидан эканлигини тўлиқ тасдиқламайди. Чунки чигиллар қарлуқ қабилаларидан бири бўлиб, уларнинг давлат ҳаётида ижтимоий-сиёсий жиҳатдан катта кучга ва нуфузга эга бўлиши асосан X-XI асрларга тўғри келади. Бу давр эса Қорахонийлар давлатининг ташкил топганидан (VIII асрнинг иккинчи ярми) анча кейинги давр, яъни унинг ривожланган даври сифатида тавсифланади.

О.К. Кораев В.В. Бартольд фикрини давом эттирган ҳолда ушбу давлатни ташкил топган санасини 940 йиллар, асосчисини эса Абдул Карим Сатук Буграҳон, деб белгилаган. Лекин Сатук Буграҳон (? – вафоти 955й.)нинг Қарлуқ давлати ҳукмдори Билга Қул Қодирхон (IX аср)ни невараси эканлиги хусусида манбаларда маълумотлар мавжудлигини муаллифнинг ўзи ҳам қайд этган⁵. Демак, О.К. Кораевнинг Қорахонийлар

¹ Кораев О.К. История Караханидского каганата. – С. 55-197.

² Ўша жойда. – Б. 197-257.

³ Ўша жойда. – Б. 64.

⁴ Ўша жойда. – Б. 86.

⁵ Ўша жойда. – Б. 95-96, 100-101.

давлати тарихини айнан шу санадан, яъни 940 йиллардан бошлаганини тўғри, деб бўлмайди.

Албатта, бу камчиликлар О.К. Кораевнинг асари қийматини пасайтира олмайди. Чунки унинг асарини шу кунга қадар қорахонийлар даври тарихини ўрганишдаги энг муҳим тадқиқотлардан бири сифатида баҳолаш мумкин.

Бу даврда қорахонийлар даври тарихини ўрганишда нумизматик тадқиқотчилар ҳам жуда катта ҳисса қўшишди. Қорахонийлар даври нумизматикаси билан Е.А. Давидович¹, М.Н. Федоров² ва Б.Д. Кочнев³ каби олимлар шуғулланиб келишган. Уларнинг нумизматик тадқиқотлар асосида чиқарган хулосалари давлатнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётидан ташқари мазкур давлатни Ғарбий ва Шарқий қисмларга бўлингани ва уларни бошқарган сулоланинг шажарасини ҳамда марказий бошқарма билан улуслар ўртасидаги муносабатлар жараёнини қай тариқа кечганлигини аниқлашга ёрдам беради. Шунингдек, бу тадқиқотчилар бизга Қорахонийлар давлати тарихига доир энг муҳим саналарни билишга ва ҳаттоки манбаларда келтирилган баъзи хато ва ноаниқ маълумотларни тўғрилашда ҳам қўл келади. Умуман олганда, нумизматик тадқиқотлар асосида яратилган асарлар ушбу давлат тарихини факт ва далиллар асосида чуқурроқ ўрганишимизга жуда катта имкон беради.

Учинчи гуруҳ. Мустақиллик йилларида ватанимиз тарихини холис ва янгича йўсинда ўрганиш имконияти туғилди. Жумладан, қорахонийлар даври тарихини ёритишда уни давлатчилигимиз тараққиётининг ўзига хос босқичи сифатида тадқиқ этиш имконияти туғилди.

Бу даврга оид энг муҳим тадқиқот ишларидан бири бу – К.Ш. Шониёзовнинг асарларидир. Дарҳақиқат, академик К.Ш. Шониёзов Қорахонийлар давлатчилиқ тарихини ўрганишда янги жараёни бошлаб берди. Олим

¹ Давидович Е.А. О двух Караханидских каганатах // НАА. – Москва, 1968. - №1. – С. 67-76.

² Федоров М.Н. Очерки истории восточных Караханидов конца X начала XIII века по нумизматическим данным // В. кн: Киргизия при Караханидах. – Фрунзе, 1983. – С. 103-135.

³ Кочнев Б.Д. Новые нумизматические данные по истории Караханидов второй половины XII - нач. XIII вв. // В кн: Киргизия при Караханидах. – Фрунзе, 1983. – С. 75-103.

Ўзининг тадқиқот ишларида¹ Қорахонийлар давлатчилиқ тарихига оид бир қатор масалаларни ўрганиб, уларнинг ечимини топишга ҳаракат қилган. Бу ўринда тадқиқотчи Қорахонийлар давлатини юзага келишида қарлук қабиласининг ҳиссаси юксак даражада бўлганлигини таъкидлаб, давлат таркибидаги қабилалар, уларнинг келиб чиқиши, этник таркиби, давлат ҳаётидаги ўрни ва қабилаларнинг ўзаро муносабатлари хусусида ҳам кенг маълумот берган². Айниқса унинг Қорахонийлар давлатини ташкил топган санасини 940 йил ёки X асрнинг сўнгги чораги, деб эмас балки бир аср илгариги даврни, яъни 840 йилни белгилаши³ жуда эътиборлидир. Лекин биз К.Ш. Шониёзовнинг асарларида келтирилган айрим фикр-мулоҳазаларни тўғри дея олмаймиз, албатта. Жумладан, олимнинг фикрига кўра, деярли тўрт аср давомида фаолият юритган Қорахонийлар давлати бу – «Қарлук давлати» эди, шунинг учун давлат номини ҳам «Қарлук давлати» деб номлашни таклиф этади⁴. Бизнинг фикримизча, Қорахонийлар давлатининг кўп асрлик тарихи (766-1212) ва унинг ўзига хос даврий тараккиёт босқичларини ҳисобга олсак, мазкур йирик бир давлатни яқка қabila номи билан аташ тўғри эмас. Чунки ҳоконлик ўз таркибидаги жуда кўп туркий қабилалар иттифоқи уюшмасидан ташкил топган эди. Уларнинг ҳар бирини давлат фаолиятида ўз ўрни ва аҳамияти бўлган. Бундан ташқари давлатнинг бирлиги, мустаҳкамлиги ва унинг ташқи тажовузулардан ўзини ҳимоя қилиш қобилияти шу қабилалар иттифоқидаги ўзаро муносабатларнинг қай даражада кечишига ҳар жиҳатдан боғлиқ бўлганлиги шубҳасиздир.

Бундай камчиликларга қарамасдан К.Ш. Шониёзовнинг ёзиб қолдирган асарлари тадқиқотчилар иши учун жуда қадрли бўлиб, биз ҳам ушбу ишимизни ёритишда асосан шу заҳматқаш олимнинг илмий меросидан фойдаландик.

¹ Шониёзов К.Ш. Қарлук давлати ва қарлуқлар. – Тошкент: Шарқ, 1999. – Б. 192; Шу муаллиф. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 426 ва бошқа асарлар.

² Шониёзов К.Ш. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Б. 339-381.

³ Ўша жойда. – Б. 330-337.

⁴ Шониёзов К.Ш. Қарлук давлати ва қарлуқлар. – Б. 6.

Ғ.Б. Бобоёровнинг илмий ишлари асосан Туркий ҳоконлиги даври билан боғлиқ бўлса-да¹, унинг асарлари бизга Ўрта Осиёда қорахонийлар давригача бўлган вақтда кечган ижтимоий-сиёсий воқеа-ҳодисаларни англаб олишимизга ва Қорахонийлар давлатининг қандай шароитда юзага келганлигини ойдинлаштиришга ёрдам беради.

Тўртинчи гуруҳ. Қорахонийлар даври тарихига доир хорижлик тадқиқотчилар томонидан ҳам кўплаб илмий асарлар нашр этилган. Жумладан, европалик олим О. Прицак ҳам бу борада кўплаб тадқиқот ишларини олиб борган. Унинг асарларида² Қорахонийлар давлатининг ташкил топиши, сулола хонадонининг келиб чиқиши, давлат ҳоконлари, уларнинг унвонлари, давлат бошқарувида қарлуқ қабиласининг роли, давлатнинг Шарқий ва Ғарбий қисмларга бўлиниб кетиши каби кўпгина маълумотлар манбалар асосида таҳлил этилган. Лекин О. Прицакнинг асарларида айрим камчиликларга ҳам йўл қўйилган. Жумладан, олимнинг Қорахонийлар давлатида Шерикхоннинг бўлганлиги ва Қорахоннинг «арслонхон», Шерикхоннинг эса «буғраҳон» унвонини олганлиги хусусидаги³ фикрларига қўшилиб бўлмайди. Бу камчиликларга қарамасдан тадқиқотчининг асарлари ўз қийматига эга бўлиб, улар бизга Қорахонийлар давлатини ташкил топиши ва давлат бошқарувида оид бир қатор масалаларни ёритишга ёрдам беради.

Қозоғистон Республикаси тадқиқотчилари ҳам мазкур давр тарихига оид кўплаб илмий ишларни амалга оширишган⁴. Бу борада К.М. Байпаковнинг археологик тадқиқотлар асосида олиб борган ишлари ва унда олимнинг Сўёб

¹ Бобоёров Ғ.Б. Турк ҳоконлигининг Мовароуннаҳрдаги бошқарув тизими ҳақида // Ўзбекистон тарихи. – Тошкент, 2000. – №4. – Б. 71-79; Шу муаллиф. Ўзбекистон ҳудудида Қорахонийлар давригача бўлган қадимги туркий топонимлар // Марказий Осиёда анъанавий ва замонавий этномаданий жараёнлар. “Карим Шониёзов ўқишлари” туркумидаги халқаро илмий анжуман материаллари. 1-қисм. – Тошкент, 2005. – Б. 117-129.

² Pritsak O. Karachanidi sene streifragen // Oriens. 1950. Vol.3. – №2. – S. 209-228; Die Karachaniden // Der Islam. – Berlin, 1953. – Bd. 31. Heft.1. – S. 17-68.

³ Pritsak O. Karachanidi sene streifragen. – S. 210-212.

⁴ Тюркские народы / М. Кул-Мухамед., Д. Андашев и другие; глав. ред. Б. Аяган. – Алматы, 2004. – С. 4-181; Байпаков К.М. Средневековые города Казахстана на Великом Шелковом пути. – Алматы: Ғылым, 1998. – С. 214.

хамда Боласоғун шаҳарларига оид қимматли фикр-мулоҳазалари жуда эътиборлидир¹.

Қорахонийлар давлати тарихини ўрганиш борасида туркиялик тарихчи олимлар ҳам кўп меҳнат қилишган². Жумладан, сўнгги даврда тадқиқотчи Умер Сонер Хунканнинг «Турк ҳоконлиги»³, деб номланган йирик монографик асари чоп этилди. Муаллиф асарни ёзишда шу давр тарихига дахлдор деярли барча манба ва адабиётлардан фойдаланган⁴.

Мазкур асар Қорахонийлар давлати тарихига бағишланиб, унда давлатнинг ташкил топишидан то унинг таназзулигача бўлган даврнинг ижтимоий-сиёсий воқеалари кенг баён этилган. Айниқса бунда Қорахонийлар давлатининг Сомонийлар, Ғазнавийлар, Салжуқийлар, Қорахитойлар ва Хоразмшоҳлар давлатлари билан ўзаро муносабатлари атрофлича ёритилган⁵. Аммо муаллиф асар номида ҳам келтирилганидек Қорахонийлар давлатини «Турк ҳоконлиги», деб атайд⁶.

Одатда биз “Турк ҳоконлиги” деганда ашиналийлар сулоласининг ҳукмронлик (VI асрнинг иккинчи ярми — VIII асрнинг биринчи ярми) даврини тушунамиз. Ўз даврида бу буюк ҳоконлик улкан ҳудудларга эга бўлиб, дунёнинг энг қудратли давлатларидан бири ҳисобланган. Бу эса Туркий ҳоконликнинг ўзига хос тарихга эга эканлигини кўрсатади. Унинг номини қорахонийларга ҳам давлат номи ўрнида қўллаш бизнингча тўғри эмас. Албатта бу айрим камчиликларга қарамасдан, Умар Сонер Хунканнинг мазкур асари ўз аҳамиятига эга бўлиб, унинг бу тадқиқот ишида Қорахонийлар давлати тарихига доир сўнгги даврларгача бўлган деярли барча маълумотларни умумлаштиргани ва бу давлат тарихини

¹ Байпаков К.М. Средневековые города Казахстана на Великом Шелковом пути. – С.145-149.

² Erdogan Merkil. Musluman Turk devletleri tarihi. – Ankara, 1993. – S. 18-42; Ozavdin Abdulkerim. Karahanlilar // DIA. XXIV. – Istanbul, 2001. – S. 404-412; Umar Soner Hunkan. Turk hakanligi. – Istanbul, 2007. – S. 522 ва бошқа асарлар.

³ Umar Soner Hunkan. Turk hakanligi. – Istanbul, 2007. – S. 522.

⁴ Ўша жойда. – Б. 14-69.

⁵ Ўша жойда. – Б. 128-154, 224-247, 338-368 ва бошқа бетлар.

⁶ Ўша жойда. – Б. 84.

даврий чегарасини 766-йилдан 1212-йилгача деб белгилаши диққатга сазовордир.

Юқорида, биз ишимизда фойдаланган ва мавзуни ўрганилиш тарихига доир тадқиқот асарларининг баъзилари хусусидагина тўхталиб ўтдик. Умуман, бу ҳақда иш давомида диссертациянинг тегишли бўлимларида ҳам сўз кетади.

Диссертация ишининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети илмий-тадқиқот ишлари режасидан ўрин олган.

Тадқиқотнинг мақсад ва вазифалари. Қорахонийлар давлати ҳақида бир қатор олимлар тадқиқот ишлари олиб борган бўлсалар-да, улар ўртасида мазкур давлат тарихига оид баъзи бир масалаларда ўзаро ихтилофли, бири-бирига зид бўлган фикрлар ҳам йўқ эмас. Қорахонийлар давлати тарихини ёритишга оид барча асарларда бу мунозарали масалалар ўз аксини топган. Бунинг натижасида эса Қорахонийлар давлати тарихини ёритишда жуда кўп чалкашликлар ва ноаниқликларга йўл қўйилган. Айниқса, ушбу давлатнинг дастлабки даври, яъни давлат қачон ва қайси этник гуруҳ томонидан ташкил этилганлик масаласида тадқиқотчиларнинг ҳар бири ўз фикрини асослашга ҳаракат қилганлар. Давлат ҳоқонлари номларидаги фахрий унвонларнинг маъно-мазмунини ҳам шу кунга қадар тўлиқ ёритилганича йўқ.

Ушбу тадқиқотдан кўзланган асосий мақсадимиз - юқоридаги мунозарали масалаларни чуқур ўрганиб, уларни қўйидаги келтирилган тартибда ёритишга ҳаракат қилишдир:

– Қорахонийлар давлати Еттисув, Исфижоб, Шарқий Туркистон, Фарғона ҳудудларида вужудга келган экан, мазкур давлатнинг шу ҳудудларда яшовчи барча ўтроқ ва чорвадор кўчманчи туркий аҳолининг ўзаро иттифоқи – уюшмасидан тузилганлигини кенг ёритиш;

– ҳоқонликнинг ўзига хос тарихини ҳисобга олиб, унинг илк ва ривожланган босқичларини бўлиб ўрганиш;

– «қорахон» атамаси ва давлатнинг номланиш масаласига кўра, ушбу атамани ҳукмрон сулоланинг эмас, балки фахрий унвон номи бўлганлигини кўрсатиб, унинг мазмун-моҳиятини таҳлил этиш;

– давлат ҳукмдорлари номида кенг қўлланган улуғловчи фахрий унвон ва нуфузли даражаларнинг маъно-мазмунини таҳлил қилиш ва буни давлат бошқарув соҳаси билан боғлиқ эканлигини кўрсатиш;

– Қорахонийлар давлатининг ижтимоий-иқтисодий асосига эътибор бериш;

– Қорахонийлар давлат бошқарувини олий ва маҳаллий ҳокимият тизимига бўлинганлиги ҳамда уларнинг ўзига хос хусусиятларини таҳлил этиш.

Тадқиқотнинг манбавий асослари. Бу даврда маҳаллий муаллифлар томонидан битилган асарлар, туркий қабилаларнинг этник тарихи, тилшунослиги ҳамда нумизматик ва археологик тадқиқотлар ишнинг манбавий асосини ташкил этади.

Қорахонийлар даврида яратилган араб - форс ва туркий тилда битилган манбалар жумласига кўплаб асарларни киритиш мумкин¹. Уларнинг ичида қомусий олим Беруний (973-1048)нинг илмий мероси алоҳида аҳамиятга эгадир. Олимнинг асарларида Хоразм, Мовароуннаҳр ва унга туташ бўлган ҳудудларда яшаган халқлар ҳақида жуда кўп қимматли муҳим тарихий-этнографик маълумотлар мавжуд. Масалан, унинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» номли асарида Хоразмдан то Хитой чегараларигача бўлган ҳудудларда яшовчи туркий халқлар², уларнинг диний эътиқоди, урф-одатлари, анъаналари ҳақида кўплаб маълумотлар келтирилган.

¹ Шулардан фақат айрим асарларни эслатиб ўтамиз: Абу Райхон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар / А. Расулов таржимаси. – Тошкент: Фан, 1966. – Б. 486; История ат-Табари / Пер. с араб. В.И. Беляева, с доп. О.Т. Большакова, А.Б. Хамидова. – Тошкент: Фан, 1987. – С. 444; Махмуд Кошғарий. Девону луготит турк / Тарж ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталибов. – Тошкент: Фан, 1960. 1-жилд. – Б. 499; 1961. 2-жилд. – Б. 427; 1963. 3-жилд. – Б. 466; Муҳаммад ибн Мансур Мерверрудий. «Тарих-и Мубаракшах» / Пер. с перс. Б.А. Ахмедова // МИСЦА X-XIX вв. – Ташкент, 1988. – С. 90-93; Абу-л-фадл ибн Муҳаммед Джамол ад-дин Карши - «Мулҳакат ас-Сурах» / Пер. с перс. Р.Ш.Шарафутдиновой // МИСЦА X-XIX вв. – Ташкент, 1988. – С. 101-127; Абулғозий Баходурхон. Шажарайи турк / Қ. Муниров нашри. – Тошкент: Чўлпон, 1992. – Б. 192 ва бошқа.

² Абу Райхон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар / А. Расулов таржимаси. – Тошкент: Фан, 1966. – Б. 104, 105, 130.

Олимнинг яна бир машҳур «Минералогия»¹ номли асарида эса қарлуқ, печенеглар яшаган ҳудудлар², қорахонийлар хони Буғраҳон томонидан Сомонийлар сулоласини инқирозга учратилганлиги ва туркий халқларга оид баъзи бир одатлар эслатилган³.

Албатта, Берунийнинг бу асарларида келтирилган кенг қамровли маълумотлар Қорахонийлар давлати тарихини ўрганишда ишончли манбалардан ҳисобланади.

Бухоролик машҳур тарихчи олим Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий (899-959)нинг «Бухоро тарихи»⁴ номли асарида ҳам ишимизга оид кўпгина маълумотлар мавжуд. Асар дастлаб Наршахий томонидан араб тилида ёзилган. 1128 йил ҳозирги Кува шаҳрида яшовчи Аҳмад ал-Кубовий исмли киши томонидан форс тилига таржима қилинган⁵. Бу асарда асосан Ўрта Осиёга араб ҳарбий қўшинларининг кириб келиши натижасида ислом динининг тарқатилиши (VIII аср) ва ундан бевосита олдинги даврлар, ҳамда IX-XII асрлардаги Бухоро ва унга яқин шаҳар ва қишлоқлар аҳолисининг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, маданий тарихига оид маълумотлар келтирилган⁶. Бундан ташқари мазкур асарда Туркистон ва Еттисувдаги туркий қабилалар билан Мовароуннаҳрнинг ўтроқ аҳолиси ўртасидаги ўзаро сиёсий ва этник муносабатлар, қорахонийларнинг Бухоро шаҳри ва унинг атрофларида олиб борган ободончилик ишлари⁷ ва шунга ўхшаш бир қанча бошқа маълумотлар мавжуд. Асарда келтирилган бу маълумотлар Ўрта Осиё халқларининг илк ўрта асрлардаги сиёсий ижтимоий-иқтисодий ҳаётини тушуниб олишимизга ёрдам беради.

Қорахонийлар давлати тарихи ва унинг таркибидаги қабилалар хусусида ҳикоя қилувчи яна бир муҳим, қимматли манба – Гардизий (XI аср)нинг

¹ Бируни Абу Райхан. Собрание сведений для познания драгоценностей (Минералогия) / Пер. А.М. Беленицкого. – Л.: Изд. АН СССР, 1963. – С. 518.

² Ўша жойда. – Б. 184-185.

³ Ўша жойда. – Б. 154, 184, 195 ва бошқа бетлар.

⁴ Наршахий. Бухоро тарихи / Форс тилидан А.Расулов таржимаси. – Тошкент: Камалак, 1991. – Б. 82-175.

⁵ Ўша жойда. – Б. 84.

⁶ Ўша жойда. – Б. 84-110.

⁷ Ўша жойда. – Б. 97-110.

«Зайн ул-ахбор»¹ асари бўлиб, ушбу асарда Евроосиё ҳудудларида яшовчи бир қанча туркий халқлар ва қабилаларни қайд этиш баробарида қарлук, яғмо, чиғил, турқаш, бижанак, тўғуз-ўғуз каби қабилалар ҳам тилга олиб ўтилган². Албатта, бу ахборотлар бизни Қорахонийлар давлати таркибидаги қабилаларни этник таркиби борасидаги тасаввуримизни бойитишга хизмат қилади.

Муаллифи номаълум «Худуд ал-олам»³ асари ҳам бу борада ниҳоятда қимматли манба ҳисобланади. Мазкур асар X асарда форс тилида ёзилган бўлиб, унда дунё халқларининг географик жойлашган ўрни, уларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти хусусида кенг маълумотлар берилган. Асарнинг катта қисми Ўрта Осиёга бағишланган бўлиб, унда шу ҳудудларда жойлашган дарёлар, саҳролар ва аҳоли яшайдиган вилоятлар ҳақида сўз кетади. Шунингдек, шаҳар ва қишлоқларда истиқомат қилувчи аҳолининг этник таркиби ва кўпгина туркий қабилалар ҳақида ҳам маълумотлар келтирилган. Манбада қайд этилган бу маълумотлар асосида биз Шарқий Туркистон, Еттисув, Сирдарё бўйлари ва Мовароуннаҳрда яшовчи аҳолининг X асрдаги иқтисодий-маданий ва этник таркиби қай даражада бўлганлигини бирмунча ойдинлаштириб олишимиз мумкин.

Қорахонийлар даври тарихини ўрганишда Абу Наср ал-Утбий (961-1040)нинг араб тилида битилган «Тарихи ал-Йаминий»⁴ асари ҳам катта аҳамиятга эгадир. Тарихчи Утбий Ғазнавийлар саройида хизмат қилиб, ўзининг бу асарини ҳукмдор Маҳмуд Ғазнавий (998-1030)га бағишлаган⁵. Мазкур асарда 976-1021 йилларда кечган тарихий воқеа-ҳодисалар баён этилган. Унда Ғазнавийлар ва Қорахонийлар давлати ўртасидаги муносабатлар, қорахонийлар томонидан Сомонийлар давлатининг

¹ Бартольд В.В. Извлечения из Сочинения Гардизи «Зайн ал-Ахбар». Сочинения. Т. VIII. – М.: Наука, 1973. – С. 23-62.

² Ўша жойда.

³ Худуд ул-олам / Форс тилидан таржима, сўз боши, изоҳлар ва жой номлари кўрсаткичи муаллифи О.Бўриев. – Тошкент: Ўзбекистон, 2008. – Б.64.

⁴ Ал-Утби «Тарих-и Йамини» / Пер. с перс. М.А. Салахетдиновой // МИСЦА X-XIX вв. – Тошкент, 1988. – С. 25-53.

⁵ Ўша жойда. – Б.25.

тугатирилганлиги ва бошқа кўпгина маълумотлар келтирилган¹. Асар муаллифи саройда хизмат қилиб бевосита ўзи шоҳиди бўлган воқеа-ходисаларни ишончли далиллар асосида ёзиб қолдирган. Шунинг учун «Тарихи Йаминий» асари минтақанинг X аср охири – XI асрнинг биринчи чорагигача бўлган давр тарихини ўрганишда қимматли манба ҳисобланади.

Абдул Фазл Байҳақий (995-1077)нинг «Тарихи Маъсудий»² асари ҳам мазкур давр тарихини ўрганишда ўз ўрнига эгадир. Афсуски, асар бизгача тўлиқ етиб келмаган. Унда асосан Султон Масъуд (1030-1041) ҳукмронлик даври ёритилган. Байҳақий Ғазнавийлар саройида узоқ йиллар котиб ва элчилик вазифаларида хизмат қилгани учун асарни ёзишда ўз қўлидаги ниҳоятда қимматли маълумотлардан фойдаланган. Ушбу асарда асосан Ғазнавийлар, Қорахонийлар, Салжуқийлар ва бошқа кўшни давлатлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар кенг ёритилган. Шунингдек, асарда Қорахонийлар давлатини ғарбий ва шарқий қисмга бўлиниши, ҳамда бу билан боғлиқ воқеа-ходисалар ҳам ўз аксини топган³.

Қорахонийлар даври тарихини ўрганишга оид яна бир эътиборга молик манбалардан бири бу - Юсуф Хос Ҳожиб (XI аср)нинг «Қутадғу билиг»⁴ асаридир. Маълумки Юсуф Хос Ҳожиб Товғач Қора Буграҳон (1074-1102/1103) эътиборини қозониб, хос ҳожиб унвонини олган эди. У бу ҳақда ўз асарида қўйидагича қайд этган: «Хос Ҳожиб унвони лойиқ билди у. Ўзига энг яқин одам қилди у»⁵. Демак, кўриб турганимиздек, Юсуф Хос Ҳожиб қорахонийлар саройида хизмат қилган. Шунинг учун унинг «Қутадғу билиг» асарида асосан давлат бошқаруви усули, қонун-қоидалари, сиёсати, мафкураси, ижтимоий муносабатлар ва бошқа бир қатор масалалар хусусида фикр юритилган. Ушбу асар Қорахонийлар давлати таркибидаги туркий қабилаларни давлат сиёсатида

¹ Ал-Утби «Тарих-и Йаминий». – С. 26-27.

² Абу-л-Фазл Байҳақий. История Маъсуда. 1030-1041 / Вступ. с пер. и примеч. А.К. Арендса. – Ташкент: Изд. АН УзССР, 1962. – С. 748.

³ Ўша жойда. – Б. 300-318, 384-395, 427-430, 526-547 ва бошқа бетлар.

⁴ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг / Транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф. нашрга тайёрловчи Қ. Каримов. – Тошкент: Фан, 1971. – Б. 964.

⁵ Ўша жойда. – Б. 9.

кай тарика иштирок этганлиги хусусида мулоҳаза юритишимизга ҳам имкон беради. Хусусан асарда муаллиф яғмо қабиласи ҳақида бир неча бор тўхталиб ўтиб, яғмо бегини оқил киши сифатида таърифлаб ўтган¹. Юсуф Хос Ҳожиб асарни ўзи гувоҳ бўлган тарихий воқеаликлар таъсирида ёзган. Лекин асарни XI асрда, яъни Қорахонийлар давлати юзага келгандан анча кейин битилганига эътиборни қаратсак, Қорахонийлар давлат бошқарувида бу вақтга келиб бирмунча ўзгаришлар юз берганлиги ойдинлашади.

Қорахонийлар давлати тарихини ўрганганимизда, албатта, йирик тилшунос олим Маҳмуд Кошғарий (XI аср)нинг «Девону луғотит турк»² асарини четлаб ўтолмаймиз. Мазкур давр тарихини ўрганувчи деярли барча тадқиқотчилар унинг бу асаридан кенг фойдаланишган. Мазкур асарда Ўрта Осиёда яшовчи туркий қабилалар ва уларнинг тил хусусиятлари, диалектлари ҳақидаги фикр-мулоҳазалардан ташқари 78 та қabila ва халқ номи ҳамда 82 та шаҳар ва қишлоқ номлари зикр этилган³. Уларнинг аксарияти эса Мовароуннаҳр, Хоразм, Еттисув ва Шарқий Туркистон ҳудудларида жойлашган.

Манбада келтирилган туркий қабилаларга оид маълумотлар бизга шу қабилалар ўртасидаги ўзаро муносабатларни ва бу қабилаларни мамлакат ҳаётидаги ўрни қай даражада бўлганлигини ўрганишимизга ёрдам беради. Шунингдек, асарда келтирилган сўз, ибораларнинг шарҳи ва изоҳи кўмагида шу даврнинг ижимоий-иқтисодий ҳаёти ва давлат бошқарувида доир кўпгина маълумотларни аниқлаб олишимиз мумкин. Масалан, асарда келтирилган «тавғач», «тегин», «йуғруш», «тузун»⁴ каби унвон ва мансаб номи билан боғлиқ атамаларни чуқурроқ таҳлил этиб, уларни бошқа манбалардаги маълумотлар билан солиштирсак, Қорахонийлар давлат бошқарувида оид бир

¹ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. – Б. 305-735.

² Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит-турк. 1-3 жилд.

³ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит-турк / Индекс-луғат. Ғ. Абдурахмонов ва С.М. Муталибов иштироки ва таҳрири остида. – Тошкент: Фаъ, 1967. – Б. 391-407.

⁴ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит-турк. 1-жилд. – Б. 196, 300, 391, 397, 423; 3-жилд. – Б. 47, 329, 424 ва бошқа бетлар.

қатор масалаларга аниқлик киритиш имкони пайдо бўлади. Бу эса мазкур асарни катта аҳамиятга эга эканлигини кўрсатади.

Мазкур давр тарихини ўрганишда туркий халқларнинг тилшунослиги ва этнографиясига оид тадқиқотларнинг¹ ҳам илмий аҳамияти беқиёсдир. Бу борада юқорида номи зикр этилган В.В. Радлов ва С.Е. Малов, С.Г. Кляшторный каби олимларнинг ҳиссаси каттадир.

Шунингдек, Қорахонийлар давлати таркибидаги кўплаб туркий қабилаларнинг этнографияси ва сўзлашув тили хусусида Н.А. Баскаков², А.К. Боровков³ ва Ш. Шоабдурахмонов⁴ сингари тадқиқотчилар ҳам кўплаб ишларни амалга оширишган. Жумладан, Н.А. Баскаков туркий тилларга таъриф бериб, уларнинг ичида қарлуқ тилини алоҳида қайд этади⁵. Ш. Шоабдурахмонов эса бугунги ўзбек шеваларини учта йирик гуруҳга бўлиб, қарлуқ шевасини шулардан бири сифатида таърифлаб ўтган⁶.

Қорахонийлар даври тарихини ўрганишга бағишланган нумизматик ва археологик⁷ тадқиқотлар сирасига кўплаб асарларни киритиш мумкин. Уларнинг ичида Б.Д. Кочневнинг қорахонийлар даври нумизматикасига оид сўнгги йилларда нашр этилган йирик монографиясининг⁸ илмий аҳамияти беқиёсдир. Асарда қорахонийлар даври нумизматикасига доир маълумот-

¹ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т.1. Ч.2. – СПб., 1893. – С.66; Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. – М.-Л.: Изд. АН СССР, 1959. – С.111; Кляшторный С.Г. Кипчаки, команьы, половцы // Дешт-и Кипчак и Золотая Орда в становлении культуры евразийских народов: Тез. докл. Материалы международной научно-практической конференции 10-11 апреля 2003 г. – Москва, 2003. – С. 9-15; Шониёзов К.Ш. Қарлуқ давлати ва қарлуқлар. – Тошкент: Шарқ, 1999. – Б. 192; Шу муаллиф. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 426 ва бошқа асарлар.

² Баскаков Н.А. Тюркские языки. – Москва: Изд. Вост. лит., 1960. – С. 242.

³ Боровков А.К. Лексика Среднеазиатского тюркского языка XII-XIII вв. – Москва: Изд. Вост. лит., 1963. – С. 366.

⁴ Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек шевалари ва уларни ўрганиш ҳақида умумий маълумот // Ўзбек халқ шевалари лугати. – Тошкент, 1971. – Б. 386-406.

⁵ Баскаков Н.А. Тюркские языки. – С. 177.

⁶ Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек шевалари ва уларни ўрганиш ҳақида умумий маълумот. – Б. 396-404.

⁷ Кочнев Б.Д. Нумизматическая история Караханидского Каганата (991-1209). – Москва: София, 2006. – С.314; Бернштам А.Н. Историко-культурное прошлое Северной Киргизии по материалам большого Чуйского канала. – Фрунзе: Киргиз. Фил. АН СССР, 1943. – С. 46; Массон М.Е. Ахангаран. Археологический очерк. – Ташкент: Изд. АН УзССР, 1953. – С. 144; Кожемяко П.Н. Раннесредневековые города и поселения Чуйской долины. – Фрунзе: Изд. АН Киргиз. ССР, 1959. – С. 186; Акишев К.А., Байпаков К.М., Урзакович Л.В. Древний Отрар. – Алма-Ата: Наука, 1972. – С. 215; Байпаков К.М. Средневековые города Казахстана на Великом Шелковом пути. – Алматы: Гылым, 1998. – С. 214 и другие.

⁸ Кочнев Б.Д. Нумизматическая история Караханидского Каганата (991-1209). – Москва: София, 2006.

лардан ташқари шу даврнинг ижтимоий-сиёсий тарихи ҳам кенг ёритилган¹. А.Н. Бернштамнинг археологик тадқиқотларида эса Сирдарё ҳавзаси, Фарғона ва Еттисув ҳудудларида биз ўрганаётган даврда яшаган туркий халқларнинг хўжалиги, шаҳар ва қишлоқлари, маданияти хусусида кенг маълумот берилган². Н.Х. Рахимбабаеванинг археологик тадқиқотларида илк ўрта асрларда Ўрта Осиё ва Шарқий Туркистон халқларининг ўзаро маданий алоқалари Шарқий Туркистонда жойлашган шаҳарларнинг тараққиёти мисолида таҳлил этилган³. К.М. Байпаковнинг тадқиқотларида қорахонийлар давридаги шаҳар ва қишлоқларнинг ҳаёти, уларда Буюк Ипак йўли асосида олиб борилган савдо-тижорат ишларининг ривожини хусусида қимматли маълумотлар келтирилган⁴.

Тадқиқот объекти. Тадқиқот объекти 766 йилда қарлук қабилалар иттифоқи негизида юзага келган Қорахонийлар давлатининг 1212 йилга қадар бўлган тарихи ҳисобланади. Мазкур давр юқорида келтирилган манбалар ва нашрий асарлар асосида таҳлил этилган.

Тадқиқотнинг назарий ва услубий асослари. Диссертацияда Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг «Тарихий хотирасиз келажак йўқ» ҳамда «Юксак маънавият – енгилмас куч» каби асарлари, Ўзбекистонда тарих фани олдида турган долзарб муаммо ва вазифалар ҳақидаги хулоса ва тавсиялари, ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистоннинг янги тарихини яратиш тўғрисида»ги 1996 йил 16 декабрдаги ва «Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Тарих институти фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида»ги 1998 йил 27 июлдаги қарорлари назарий-услубий асос бўлиб хизмат қилди.

¹ Кочнев Б.Д. Нумизматическая история Караханидского Каганата (991-1209). – Москва: София, 2006. – С.148-244, 245-271.

² Бернштам А.Н. Историко-культурное прошлое Северной Киргизии по материалам большого Чуйского канала. – С. 15-23.

³ Рахимбабаева Н.Х. Историко – культурные связи Восточного Туркестана со Средней Азией в раннем средневековье (На примерах архитектуры): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – М.: МГУ, 1994. – С. 16.

⁴ Байпаков К.М. Средневековые города Казахстана на Великом Шелковом пути. – Алматы: Ёлыым, 1998. – С. 214.

Диссертация тадқиқотида тарихийлик, холислик, илмийлик, мантикий кетма-кетлик каби тамойилларига асосланилди.

Ҳимояга олиб чиқилаётган асосий ҳолатлар:

– биринчидан, Қорахонийлар давлати бир ёки икки қабиланинг саъй-ҳаракати натижасида эмас, балки Туркий ҳоконлиги ва Туркаш давлатидан сўнг шу ҳудудларда, яъни Исфижоб, Еттисув, Шарқий Туркистон, Мовароуннаҳр ўлкаларида яшовчи туркий қабилаларнинг янгидан ўзаро уюшиши, бирикиб бориши натижасида юзага келганлиги кўрсатилди;

– иккинчидан, давлатнинг катта даврий (766-1212) босқичда фаолият олиб борганлиги ва оддий қабилалар иттифоқи даражасидан улкан салтанат даражасигача эришганлиги тарихий далиллар билан аниқлаб берилди;

– учинчидан, давлатда «қорахон» атамаси унинг ҳокон номларида унвон сифатида ва давлат номи ўрнида қўлланиши, шу давлатнинг тарихий таракқиёт босқичлари билан узвий боғлиқлиги таҳлил этилди;

– тўртинчидан, Қорахонийлар давлат бошқарув тизимида ҳукмдор ва маҳаллий ҳокимлар номига фахрий унвон сифатида қўлланган нуфуз ва даражани англатувчи «буғраҳон», «тавғачхон», «элоқхон» ва «тегин» каби атамаларнинг ҳар бирини мазмун-моҳияти илк бора имконият доирасида алоҳида тадқиқ этилди;

– бешинчидан, Қорахонийлар давлатининг ижтимоий - иқтисодий негизи чуқур ўрганилиб, бунда давлатнинг илк ва ривожланган даврларида юз берган туб ўзгаришларнинг мазмун-моҳияти кенг тадқиқ этилди;

– олтинчидан, туркий давлатларда қабилалар иттифоқи даражасидаги жабғу бошқаруви билан ҳоконлик бошқарувининг фарқли ва умумий хусусияти Қорахонийлар давлати мисолида очиб берилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги. Тадқиқот ишида Қорахонийлар давлатининг юзага келишини асосий омиллари бўлган шу даврнинг ижтимоий-иқтисодий жиҳатларига ҳамда давлатнинг фаолиятида ҳоконлик таркибидаги барча туркий қабилаларнинг ўз ўрни бўлганлиги ва салтанатнинг ўзи шу

қабилалар иттифоқи асосида тузилганлигига эътиборни қаратдик. Бунда давлатнинг қудрати ва барқарорлиги унинг таркибидаги қабилалар иттифоқининг қай даражада бирлигига, мустаҳкамлигига ҳар жиҳатдан боғлиқ бўлганлиги кўрсатилиб, ҳоқонликнинг бу хусусияти ўзидан олдин фаолият кўрсатган Туркий ҳоқонлиги ва Туркаш давлати тарихи билан боғлиқ ҳолда тадқиқ этилди.

Шунингдек, ишда давлатнинг илк ва ривожланган даври алоҳида ўрганилиб, давлат бошқаруви соҳасини ҳам шунга мос равишда ривожланиб, такомиллашиб борганлиги кўрсатилди. Унга кўра, марказий давлат бошқарувида қўлланган “қорахон”, “буғрахон”, “тавғачхон”, маҳаллий ҳокимият тизимида эса “элоқхон” ва “тегин” каби унвонларнинг этимологик жаҳатдан мазмун-моҳияти тадқиқ этилиб, ушбу унвон эгаларининг ҳар бирининг давлат бошқарувидаги ўрни ва вазифалари кенг ёритилди.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқотда келтирилган маълумотлар, фикр-мулоҳазалар ва таклифларнинг илмий истеъмолга киритилиши Ўзбекистон давлатчилиқ тарихи ва унинг муҳим тараққиёт босқичларини янада тереин, илмий жиҳатдан чуқурроқ англаб етишда қатор янги далиллар вазифасини ўтайди.

Шунингдек, ушбу тадқиқот ишидан шу йўналишдаги илмий-тадқиқот ишларини олиб боришда, ҳамда Қорахонийлар давлатчилиқ тарихи билан боғлиқ шу кунга қадар муаммо ҳисобланиб келинган айрим чигал масалаларнинг ечимини топишда ва тарих дарсликлари, қўлланмаларини тузишда кенг ва самарали фойдаланиш мумкин, деб ўйлаймиз.

Натижаларнинг жорий қилиниши. Диссертация натижаларидан “Ўзбекистон тарихи” ва “Ўзбек давлатчилиги тарихи” фанларига оид махсус ўқув курслари, ўқув қўлланмалари ва дастурларини тайёрлашда фойдаланиш мумкин.

Тадқиқот апробацияси. Диссертациянинг асосий мазмуни ва хулосалари муаллиф томонидан Республика илмий журналларида эълон

қилинган мақолаларда ўз аксини топган. Иш Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети “Ўзбекистон тарихи” кафедрасининг мажлисида муҳокама қилинган ҳамда ҳимояга тавсия этилган.

Шунингдек, диссертация Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети ҳузуридаги К.067.02.12 рақамли Ихтисослашган кенгаш қошидаги илмий семинар мажлисида муҳокама этилиб, ҳимояга тавсия этилган.

Натижаларнинг эълон қилинганлиги. Диссертация юзасидан жами 8 та тадқиқот иши эълон қилинган. Жумладан, 7та илмий мақола республика илмий журналларида, 1та мақола тўпламда нашр этилиб, уларда диссертациянинг асосий мазмуни, хулоса ва натижалари ўз аксини топган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, учта боб, хулоса, фойдаланилган манбалар ва адабиётлар рўйхати ҳамда илова қисмларидан иборат. Диссертациянинг умумий ҳажми 138 бетни ташкил этади.

1-БОБ. ҚОРАХОНИЙЛАР ДАВЛАТИНИНГ ТАШКИЛ ТОПГАН ДАВРИ ВА ЭТНИК АСОСИ

1.1. Давлатнинг шаклланиш жараёни ва ташкилий санасига оид масалалар

Ўтмишда диёримиз тупроғида жуда кўп давлатлар юзага келган, тараққий этган ва вақти келиб ўз ўрнини бошқа сулолага бўшатиб берган. Юртимиз тарихига доир ҳар бир давлатнинг юзага келиш жараёни сиёсий, ижтимоий-иқтисодий омиллар билан узвий боғлиқдир. Албатта, бунда умумий жиҳатлар билан бирга ҳар бир давлатнинг ўзига хос хусусиятларини ҳам эътибордан четда қолдирмаслик керак.

Афсуски, кўпгина тарихий асарларда, давлатчилик тарихини ёритишда, давлатнинг шаклланиш ва юзага келиш жараёнини шунчаки бир шахс фаолияти билан ёки бирор-бир сиёсий воқеа-ҳодисаларга боғлиқ ҳолда изоҳлаб ўтилган.

Ваҳоланки, ҳар бир давлатнинг вужудга келиши, ривож ва таназзулига оид жараёнлар биринчи навбатда шу жамиятдаги мавжуд ижтимоий-иқтисодий омиллар билан бевосита боғлиқ кечган. Шунинг учун давлатнинг тарихини ёритишда унинг ижтимоий ва иқтисодий ҳаётини ҳам чуқурроқ ўрганиш зарур, деб ўйлаймиз.

Энди асосий мақсадга кўчадиган бўлсак, маълумки, IX-XII асрлар Мовароуннаҳр тарихида туркий халқлар сулолаларининг ҳукмронлик мавқеи мустаҳкамланганлиги билан ажралиб туради. Улар ўз тарихлари давомида бир қанча мустақил марказлашган давлатларни ташкил этишди. Ана шундай давлатлардан бири Қорахонийлар давлатидир.

Қорахонийлар давлати тўғрисида шу даврга тааллуқли тарихий асарларнинг деярли барчасида сўз кетса-да, ушбу давлат қачон ва қайси

этник асосда ташкил топганлиги ҳанузгача мунозарали масала бўлиб келмоқда.

Қорахонийлар давлати тўғрисида таниқли олим К.Ш. Шониёзов ҳам ўз асарларида кенг тўхталиб ўтган. Шу билан бирга Қорахонийлар давлати Қарлук давлатининг давоми эканлиги, бу икки номдаги давлат аслида бир давлат бўлганлиги ва мазкур ҳоконлик қарлук қабиласи томонидан 840 йилда ташкил топганлиги тўғрисида ўз фикр-мулоҳазаларини билдириб ўтган¹. Умуман олганда, К.Ш. Шониёзов мазкур давлат тарихини ёритишда бутунлай янги фикрларни ўртага ташлади.

Қорахонийлар ҳукмронлик қила бошлаган давр тўғрисида мавжуд манба ва адабиётлардаги маълумотлар ўзаро қарама-қарши бўлиб, биз бунда уларнинг бир-бирини инкор этувчи зиддиятли жиҳатларни ҳам англашимиз мумкин.

Жумладан, К.Ш. Шониёзовнинг фикрича, Қорахонийлар давлатини 840 йилдан то 1212 йилгача, яъни тўрт аср мобайнида қарлук ҳоконлари идора қилган².

Атоқли шарқшунос олим В.В. Бартольд Қорахонийлар давлати 940 йилда юзага келган деб қайд этса³, айрим тарихий асарлар бу масалада X асрнинг 90 йиллари, яъни ундан ҳам кечроқ даврни кўрсатмоқда⁴.

Қорахонийлар давлатининг ташкил топган санасига оид бу маълумотлардан кўриниб турибдики, тадқиқотчилар ўртасида бу масалада ҳатто, бир-бирларига яқинроқ фикрни ҳам учратмаймиз. Аксинча, уларнинг кўпчилиги, шу жумладан, О. Прицак, К.Ш. Шониёзов давлатга асос солинган йил деб 840 йилни белгилашса, бошқа тадқиқотчилар гуруҳи В.В. Бартольд, О.К. Кораев ва бошқалар эса бу давлатни 940 йилда ташкил топган, деб

¹ Шониёзов К.Ш. Қарлук давлати ва қарлуқлар. – Тошкент: Шарқ, 1999. – Б. 35-65; Шу муаллиф. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 326-328.

² Шониёзов К.Ш. Қарлук давлати ва қарлуқлар. – Б. 165.

³ Бартольд В.В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. – М.: Наука, 1968. Соч. Т.V. – С. 73.

⁴ История Узбекской ССР. Кн.1. – Ташкент: Изд. АН УзССР, 1955. – С. 242; Мирзозода. Ҳ. Тарихи адабиёти тоҷик. – Душанбе: Маориф, 1983. – С. 3.

хисоблашади. Улар ўртасидаги фарқ кўриниб турганидек юз йил, яъни бир асрлик вақтни ташкил қилмоқда. Албатта, тадқиқотчиларнинг бу даражада катта фарқли хулосага келишларига мавжуд манбалардаги бу масалада берилган тўлиқсиз ва камчил маълумотлар сабаб бўлган. Уларнинг ҳар бири ўз мулоҳазаларини маълум бир асослар билан исботлашга, далиллашга ҳаракат қилишган. Шунинг учун уларнинг фикрларини туғридан-туғри инкор этиш ёки қўллаб-қувватлаш анча мураккаб масаладир.

Бу ўринда, К.Ш. Шониёзовнинг юқорида келтирилган фикрларини туғри, деб қабул қиладиган бўлсак, мазкур Қорахонийлар давлатини тўрт юз йил мобайнида бир сулола вакиллари бошқарган бўлиб чиқади¹. Ўрта Осиё халқлари давлатчилик тарихидан маълумки, давлатни бошқарган сулолаларнинг бу қадар узоқ ҳукмронлик қилган ҳолатлари жуда камдан-кам учрайди. Мисол учун ўз даврининг энг қудратли давлатларидан бўлмиш Туркий ҳоконликни бошқарган ашиналийлар сулоласи узоғи билан икки асрдан камроқ давр мобайнида ҳукмронлик қилишган. Халифалик пойтахти Бағдодни забт этган қудратли Салжуқийлар салтанати ҳам Мовароуннаҳр тарихида бор-йўғи юз йилдан ошиқроқ вақт ҳукм сурган. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Албатта, бу қиёсий солиштиришлардан қатъий хулосалар чиқариб бўлмайди. Лекин айтмоқчимизки, Қорахонийлар давлати ўзининг шундай узоқ тарихи мобайнида ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ҳамда давлат бошқаруви соҳасида, таркибий хусусиятга кўра кўпгина ўзгаришлар ва ўзига хос янгиликларни ўз бошидан ўтказган бўлиши мумкин. Бу жараёнлар эса ўз навбатида ҳоконликнинг ташкил этган қабилаларнинг давлат ҳаётидаги роли у ёки бу даражада ўзгариши билан ҳам боғлиқ кечган, албатта.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, В.В. Бартольд Қорахонийлар давлатини 940 йилда яғмолар ташкил этган, деб ёзган эди.

¹ Шониёзов К.Ш. Ўзбек халқининг шаклланиши жараёни. – Б. 338.

К.Ш. Шониёзов таъкидлаганидек, В.В. Бартольднинг бундай фикрга келишига, Низомулмулкнинг “Сиёсатнома” асаридаги 940 йил “Боласоғун шаҳрини мусулмон бўлмаган мажусийлар ишғол қилди”, деган ахбороти ҳамда 1126 йил номаълум муаллиф томонидан кўчирма тарзида ёзилган “Маджмал ат-таворих” деб номланган асардаги “буғра” яғмо подшоларининг унвони бўлган, деб келтирган маълумотлари сабаб бўлган¹.

Демак, кўришиб турибдики, тадқиқотчилар Қорахонийлар давлатини ташкил топган даврини аниқлашда, давлатда қабилаларнинг ўрни ва ҳокон унвонларининг номланишига эътибор беришган (Бу ҳақда ишимизнинг кейинги қисмида сўз юритамиз).

В.В. Бартольднинг Қорахонийлар давлати 940 йилда ташкил топган деб келтирган қайдлари, тарихий асарларнинг деярли барчасида асос сифатида қабул қилинган. Масаланинг мураккаблиги ҳам шундаки, тадқиқотчи ўз фикрларини юқоридаги манбаларга асосланиб келтиради. Шунинг учун унинг мулоҳазаларини тўлиқ инкор этмаган ҳолда, танқидий ёндашиб таҳлил қилсак, фойдадан ҳоли бўлмайди.

Гап шундаки, агарда биз ўзаро қарама-қарши маълумотларни солиштирган ҳолда, уларни ҳар бирини синчиклаб ўрганиб чиқсак, улар ўртасидаги уйғунликни англашимиз мумкин. Демокчимизки, юқорида айтилганидек, Низомулмулк 940 йилда мусулмон бўлмаган мажусийлар Боласоғун шаҳрини ишғол этди, деган ахборотни беради. Бу маълумот билан Сатук Буғраҳон 940 йилда ўзини Қорахон (Улуғхон) деб эълон қилганини эсга олсак², гап ягона воқеа-ҳодисалар хусусида кетаётганлиги ойдинлашади.

Низомулмулк маълумотларидаги мажусийлар, яъни мусулмон бўлмаган қабилла, бу бизнинг фикримизча яғмолар бўлиши мумкин. Бундаги Боласоғун шаҳрини улар томонидан ишғол қилинишини эса сулоланинг ўзаро ички тахт учун кураши жараёнида, мазкур қабиланинг ҳам аралашуви, деб тушуна-

¹ Бартольд В.В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. Соч. Т. V. – С. 73; Шу муаллиф. Очерки истории Семиречья. – М.: Изд. Вост. лит., 1963. Т. II. Ч. I. – С. 41.

² Ўша жойда. – Б. 41.

диган бўлсак, бундан Сатук Буғраҳон яғмо қабиласининг жанговар ҳарбий кучи ёрдамида тахтни эгаллаган, деган маъно келиб чиқади.

Эҳтимол шунинг учун Сатук Буғраҳон гарчи Қарлук давлатининг асосчиси Билга Қул Қодирхоннинг невараси бўлган бўлса-да¹, яғмоларнинг жанговар ҳарбий кучига таянган ҳолда ҳокимиятни эгаллаши ва «буғра», «қорахон» каби унвонлар билан улуғланиши оқибатида баъзи тарихий асарларда ушбу давлатни яғмолар ташкил этган, деган фикрлар пайдо бўлгандир.

Фикримизни давом эттирадиган бўлсак, Сатук Буғраҳон ҳокимиятни эгаллашдан олдин, Қошғарда ҳукмронлик қилган. Қошғарда ва унинг атрофида эса яғмолар жойлашган эди². Яғмо, чигил, халач ва бошқа кўпгина туркий қабилалар айнан Сатук Буғраҳон даврида ислом динини қабул қилишган³. Демак, яғмолар Сатук Буғраҳон ҳокимиятни қўлга олгунга қадар ислом динида бўлмаганлар. Агарда Низомулмулк 940 йилда Боласағунни эгаллаган мажусийлар, деб яғмоларни назарда тутган бўлса, юқоридаги маълумотлар бир-бирини тўлдиради.

Демак, В.В. Бартольднинг юқорида келтирган маълумотини, биз Қорахонийлар давлатининг ижтимоий-сиёсий ҳаётида шу даврдан бошлаб қарлук қабиласидан ташқари бошқа туркий қабилалар жумладан, яғмо қабиласи ҳам ўз ўрнига эга бўлиб, айнан бу қабиланинг ҳарбий жихатдан жанговар куч-қудратга эга эканлиги, уларни ҳокон саройида нуфузли мавқеини эгаллашларини таъминлаган, деб тушунишимиз мумкин экан.

Айтмоқчимизки, тадқиқотчининг давлатни 940 йил яғмолар ташкил этди, деган фикрини тўғридан-тўғри қабул қилмаган ҳолда ундаги бу маълумотлардан фойдаланиш орқали биз Қорахонийлар давлатидаги ўзаро ички сулолавий тахт учун курашлар жараёнини ҳамда бу воқеа-ҳодисаларда

¹ Цмаг Soner Hunkan. Türk hakanlığı. (Karahanlılar). – Istanbul, 2007. – S. 490-493; Шониёзов К.Ш. Қарлук давлати ва қарлуқлар. – Б. 46.

² Шониёзов К.Ш. Қарлук давлати ва қарлуқлар. – Б. 74.

³ Бартольд В.В. Очерки истории Семиречья. Соч. Т. II. Ч. I. – С. 41.

хоқонлик таркибидаги қабилаларнинг иштироки қай даражада бўлганлигини англаб олишимиз мумкин. Ўша даврнинг ижтимоий-сиёсий ҳаёти, руҳияти нуқтаи-назаридан туриб фикр юритадиган бўлсак, давлат ҳаётида ҳарбий кучлар, ҳарбий кишилар, ниҳоятда нуфузли доира ҳисобланган. Ҳукмдорлар ҳам ўз салтанатини ҳудудини кенгайтиришда, уни химоя қилишда, қолаверса, ички низоларни бостиришда шу жанговар ҳарбий кучларга таянишган. Қорахонийлар давлатининг ҳукмдорлари ҳам бундан истисно эмас, албатта. Шундай экан, яғмо қабиласининг жанговар ҳарбий кучлари ёрдамидан сулола хонадонига мансуб кишилар ҳокимиятни эгаллаш йўлида фойдаланганликлари табиийдир.

Қорахонийлар давлатини ташкил топган санасини X асрнинг 90-йиллари, деб белгиланган асарлар хусусига келсак¹, кўрсатилган даврдан ҳам англаш мумкинки, бунда асосан 990 йиллар, яъни Сомонийлар давлатини қорахонийлар томонидан тугатилганлик воқеасининг таъсири бор. Албатта, айнан шу даврдан бошлаб, Қорахонийлар давлати ҳақида кўпгина тарихий асарларда сўз юритилиб, улар ўз даврининг қудратли хоқонлиги сифатида таърифланади². Лекин бундан Қорахонийлар давлати 990 йиллардан эътиборан ўз фаолиятини бошлади, деган мазмун келиб чиқмайди. Чунки ҳеч бир давлат бир вақтнинг ўзида ҳам ташкил топиб, ҳам қўшни давлатни ҳудудларини забт этиши тарихий ҳақиқатга тўғри келмайди.

Шу ўринда, масаланинг бир жиҳатига эътиборни қаратсак. Кўпгина тарихий асарларда Қорахонийлар давлати билан Сомонийлар давлати ўртасидаги мавжуд бўлган зиддиятларга ортиқча урғу бериш ҳоллари мавжуд³.

¹ История Узбекской СССР. Кн. I. – С. 241-244; Мирзозода Ҳ. Тарихи адабиёти тоҷик. – С. 3.

² Бу даврнинг сиёсий воқеа-ҳодисалари хусусида. Қаранг: Ибн Ал-Асир. Ал-Камил фи-т-тарих / Пер.с.арабс.К.Б. Старковой // МИКК. Т.I. – Москва, 1973. – С. 53-75; Негматов Н.Н. Государство Саманидов. – Душанбе: Дониш, 1977. – С. 279; Босворт К.Э. Мусульманские династии. – М.: Наука, 1971. – С. 324; Камалиддинов Ш.С. Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX - нач. XIII вв. –Ташкент: Узбекистан, 1996. – С. 422; Кочнев Б.Д. Нумизматическая история Караханидского Каганата (991-1209). – Москва: София, 2006. – С.148-244 и др.

³ История Узбекской СССР. Кн. I. – С. 241-244; Мирзозода Ҳ. Тарихи адабиёти тоҷик. – С. 3.

Албатта, бундай мулоҳазаларни холис, деб бўлмайди. Чунки бу мулоҳазалар ўша даврнинг тарихий шарт-шароити, мавжуд воқелигидан анча узоқ бўлиб, масалани сунъий равишда чигаллаштиради, холос.

Тарихдан маълумки, Сомонийлар давлати ҳам, Қорахонийлар давлати ҳам Ўрта Осиё тарихида ўз ўрнига эга. Ҳар икки сулола даврида ҳам аجدодларимиз ижтимоий-иқтисодий ва маданий жиҳатдан юксалиш йўлидан борган. Сомонийлар давлатининг инқирозга учраши ва унинг ўрнига қорахонийлар сулоласининг тахт тепасига келишининг ўзига хос тарихий сабаблари бор. Сомонийлар давлатининг таназзулини эса тўлиқ равишда қорахонийларнинг ҳарбий тазйиқи билан боғлиқ ҳолда тушунмаслик керак. Чунки сомонийлар сулоласи бу вақтга келиб сиёсий-ижтимоий жиҳатдан чуқур инқирозга учраган эди. Маҳаллий ҳокимлар, ноибликлар, ҳарбий амирларнинг ўзбошимчалиги кучайган бўлиб, улар амалда марказдан мустақил равишда сиёсат олиб борардилар. Марказий ҳокимият эса уларга қарши ҳеч бир чора кўра олмайдиган даражада заифлашиб қолган эди. Ана шундай бир вазиятда бутун Мовароуннаҳр узра ҳукмронлик бошқа бир сулоланинг қўлига ўтишини, мантиқий олиб қаралганда буни тарихнинг табиий жараёни, деб тушуниш мумкин.

Демак, Қорахонийлар давлатининг ташкил топган санасини X асрнинг 90-йиллари, деб кўрсатувчи тарихий асарларга нисбатан айтиш мумкинки, Қорахонийлар давлати бу вақтда ташкил топмаган, балки бу даврга келиб, ҳоқонлик ўз чегара сарҳадларини кенгайтириб; илгариги доирасига нисбатан эндиликда янада куч-қудратга тўлиб ҳарбий ҳаракатларни қўшни ҳудудлар томон кенгайтирган.

Юқоридаги маълумотларни умумлаштирган ҳолда мулоҳаза юритадиган бўлсак, Қорахонийлар давлатини юзага келиши тарихий зарурият бўлиб, унинг ўзига хос сиёсий, ижтимоий-иқтисодий замини бўлган. Масалани теран англаш учун бу хусусда қисман тўхталиб ўтишни жоиз, деб ҳисоблаймиз.

Маълумки, қадимдан Ўрта Осиёнинг Олтой жанубий ёнбағридан бошланадиган шарқий қисмида, Марказий Тяньшань этакларида, Чу, Ила, Норин, Талос дарёлари водийлари бўйлаб то Помирғача бўлган ҳудудларда туркий тилда сўзлашувчи қабилалар яшаган. Мазкур қабилалар VI асрнинг иккинчи ярмидан то VIII аср бошларигача Туркий ҳоконлиги тасарруфида бўлиб келган. Туркий ҳоконлиги ташқи душманлар билан олиб борилган урушлар ва ички қабилавий низолар натижасида 603 йил Ғарбий ва Шарқий ҳудудларга бўлиниб кетади. Ҳоконликнинг бўлиниб кетиши давлат таркибидаги туркий халқларнинг хоҳиш иродасига зид равишда, кўпроқ ташқи душманларнинг таъсир кучи остида юз берганлиги сир эмас, албатта¹. Чунки яхлит бир қудратли ҳоконликнинг иккига бўлиниши, уларнинг ҳар иккиси аҳволини янада оғирлаштирди. Аниқроқ айтадиган бўлсак, бу уларнинг ҳар иккисининг ҳалокатини тезлаштирган асосий омиллардан бири бўлди.

Умуман олганда, 630 йилда Ғарбий ҳоконликда ички қабилавий низолар кескинлашиб кетади. Бу даврда ҳоконликда ҳокимият учун кураш асосан икки, яъни дулу ва нушиби қабилалари ўртасида кечган. Мавжуд оғир вазиятдан чиқиш ва аҳволни яхшилаш учун ҳокон Ишбара (634-639й.) маъмурий ислохот ўтказди. Унга кўра, ҳоконлик таркибидаги қабилаларни иккига бўлиб, бештасини дулуга, қолган бешта қабилани эса нушибига тақсимлаб беради. Қабилла иттифоқининг ҳар бирига чорва молларини боқиш учун яйлов ерларини ва кўчиб юрадиган ҳудудларини чегараларигача аниқлаб беради².

Кўриниб турибдики, бу вақтда давлатнинг асосини ва яшовчанлик қобилиятини унинг такибидаги туркий қабилаларнинг бирлиги ва уларнинг жанговар ҳарбий кучи ташкил этган. Бу қабилаларнинг асосий ижтимоий-иқти-

¹ Гумилев Л.Н. Қадимги турклар / Таржимон ва нашрга тайёрловчи Б. Ўрдабекли., А.Айритомий. – Тошкент: Фан, 2007 йил. – Б. 162.

² Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – М.-Л.: Изд. АН СССР, 1950. Т.1. – С. 289.

содий ҳаёти эса кўчманчи-чорвадорлик асосига қурилган бўлиб, яйлов ерлари ва унга эгаллик қилиш ҳуқуқи улар учун ҳаёт-мамонт масаласи бўлиб келган.

Лекин ҳоқон Ишбаранинг икки йирик қабилани ўзаро келиштириш йўлидаги тадбирларидан ҳеч бир натижа чиқмайди. Сулола таянчи бўлган бу икки қабила ўртасидаги низолар эса ҳоқонликни заифлаштиради. Одатда, қайси давлатни ички низолар чулғаб олиб, уни кучсизлантирса, ўша давлатга қўшни давлатларнинг босқини муқаррар бўлиб келган. Ўз даврининг қудратли давлати бўлган Туркий ҳоқонликнинг ҳам бундай вазиятда душманлари етарлича бор эди. Чунки Хитой қўшинлари ҳоқонликнинг бу оғир аҳволдан фойдаланиб, 658-659 йилларда унинг асосий ҳудуди бўлган Еттисувнинг катта қисмини эгаллайди¹. Аммо кейинчалик туркийлар Хитой қўшинларини ўлкадан суриб чиқаради. Уруш натижасига кўра, ҳар икки томон катта талофатлар кўради. Туркий ҳоқонлиги бу йўқотишлар эвазига ўз ҳудудини сақлаб қолади. Лекин узоқ вақт давом этган ички ва ташқи урушлар ҳоқонликни кучсизлантириб, унинг емирилишини тезлаштиради. Унга тегишли ҳудудларда эса 707 йилда Туркаш давлати ташкил топади.

Туркашларнинг асосий қисми бу вақтларда (VIII асрнинг иккинчи ярмида) Ила дарёси водийсида, Шимолий Тяньшань ёнбағирларида жойлашган бўлиб, дулу қабила иттифоқи таркибида бўлиб келган².

Албатта, Туркий ҳоқонлигини ҳам Туркаш давлатини ҳам аҳолисининг таркибий асосини туркий қабилалар ташкил этган. Бунда давлат ўзгармаган, балки давлатни бошқарган сулолаларни ўзаро ўрни алмашган, холос.

Туркашлар ҳокимиятни эгаллаб, эндигина кучга кириб бораётган бир вақтда Хитой империяси ўз чегараларини ғарбга томон кенгайтириш сиёсатини ҳам жадаллаштиради. Шу ўринда айтиб ўтиш жоизки, Хитой императорлари доимий равишда ўз ҳудудларини кенгайтириш, босиб олинган ўлка аҳолисини

¹ Гумилев Л.Н. Қадимги турклар. – Б. 264-265.

² Шониёзов К.Ш. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Б. 155.

хитойлаштириш ва бу ерда ўз маъмурий бошқарув тизимини ўрнатиш каби катта даврий тажрибага эга бўлган сиёсатларини изчил олиб боришган.

Шунинг учун Хитой империяси ўзининг шимолий ва ғарбий чегаралари узра жойлашган туркий сулолаларнинг кучайиб кетишини хоҳламаган. Бунинг учун улар туркий қабилалар ўртасига турли низо уруғларини сочиб, уларни бири-бирига қарши гиж-гижлаш усулларидан фойдаланишган. Шунингдек, Хитой дипломатияси анъанавий равишда ўзининг эски усулини, яъни марказдан норози кучларни қўллаб-қувватлаш чора-тадбирларини кенг қўллаган. Бундан кўзланган мақсад эса туркий давлатларни заифлаштириш орқали улар устидан ўз ҳукмронлигини ўрнатиш бўлган. Албатта, Хитой ҳукмдорларининг бу ниятини ўз вақтида англаб, шунга мос ҳолда сиёсат олиб борган ҳоконлар ҳам бўлган¹.

Умуман олганда, Туркаш давлати ўзининг қисқа умри давомида оғир аҳволни бошидан кечирди. Чунки айнан шу даврда, яъни шарқий чегараларни химоя қилиб душманлар билан кураш олиб бораётган бир вақтда, ғарбдан араб халифалигининг Мовароуннаҳрга бошлаган ҳарбий юришлари туркашлар аҳволини янада оғирлаштирди.

Араб халифалигига қарашли ҳарбий кучларнинг Мовароуннаҳрга кириб келишлари ва мазкур ҳудудда халифалик тартиботини ўрнатишга туркий сулолалар бефарқ қараб тура олмас эдилар. Чунки Мовароуннаҳр ижтимоий-иқтисодий ва маданий жиҳатдан уларнинг асосий таянч ҳудудлари ҳисобланган. Бу ўлкаларда қадимдан жуда кўп туркийзабон аҳоли яшаб келган. Шунинг учун Туркий ҳоконлиги ва Туркаш давлати мазкур ҳудудларни химоя қилишни ўз вазифаси, бурчи деб билган. Араб ҳарбий қўшинларининг кириб келишлари биланоқ, туркашлар маҳаллий ҳукмдорлар билан бирлашиб уларга қарши кураш олиб борадилар. Жумладан, 707 йил Туркаш ҳокони Соге ўзининг атрофига катта ҳарбий қўшин йиғиб, Қутайба бошлиқ араб ҳарбий қўшинига

¹ Қадимий ҳикматлар / Тузувчи. Н. Раҳмонов., махсус муҳаррир. А. Қаюмов. – Тошкент: Гафур Ғулом, 1987. – Б. 16-30.

каттик талофат етказди. Аммо шу вақтда туркашларда ички қабилавий низолар ҳам авж олади. Хитой империяси эса ўз ҳарбий тазйқини янада кучайтиради¹.

Натижада, туркашларнинг ҳарбий кучлари бўлиниб, уларнинг бир қисми шарқда Хитой қўшинларига қарши кураш билан банд бўлса, иккинчи бир қисми халифалик қўшинларига қарши ташланган эди. Учинчи қисми эса, ички қабилавий курашлар билан овора бўлган. Албатта, ҳар бир давлат учун ташқи душмандан кўра, ички низолар ва у асосда юз берадиган ўзаро қирғинбарот урушдан-да каттароқ хавф бўлмайди.

Еттисувда туркашларнинг икки этник гуруҳи «сариклар» ва «қоралар» ўртасида ҳокимият учун кураш бир неча йиллардан буён давом этиб келар эди². Улар ўртасидаги бу низолар 738-759 йилларда ниҳоятда кучайиб, ўзаро қирғинга айланиб кетади³. Буларнинг барчаси Туркаш давлатини заифлаштириб, уни барҳам топишига сабаб бўлади. Мавжуд вазиятдан фойдаланган қарлуқ қабиласи 759 йилда туркашлар ҳудудига бостириб қирадилар. 766 йилга келиб қарлуқлар Еттисув, Талос, Чу водийсини эгаллаб, Ғарбий Тяньшаньга қадар бўлган ҳудудларга кириб боришади⁴.

Қарлуқ қабиласи ва қарлуқлар ҳақида жуда кўп манба ва адабиётлар мавжуд⁵. Қарлуқлар қадимда Олтойнинг ғарбий минтақаларида яшаганлар. Улар Туркий ҳоконлиги даврида эса сиёсий жараёнларда фаол иштирок эта бошлашган. Ҳоконлик ташкил топган вақтда қарлуқлар Ғарбий Олтойдан чиқиб, Иртиш дарёсининг соҳилларига, Олтойнинг жанубий ёнбағирларида то Ила дарёсини шимолигача бўлган ҳудудларда жойлашган эди.

Қарлуқларнинг Ила дарёси бўйида қолган қисми учта катта қабилага бўлинган. Хитой манбаларида бу қабилалар меуло, чижиси ва тошили деб ёзилган⁶. Мазкур қабилалар жойлашган ҳудудлар Ғарбий ва Шарқий Туркий

¹ Гумилев Л.Н. Қадимги турклар. – Б. 384-385.

² Гумилев Л.Н. Қадимги турклар. – Б. 382-397.

³ Бичурин Н.Я. Собрание сведений ... Т. I. – С. 298-300.

⁴ Ўша жойда. – Б. 347.

⁵ Қарлуқ қабиласи ҳақидаги маълумотлар. Қаранг: Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит-турк. 1-3-жилд; Бартольд В.В. Очерки истории Семиречья. Соч. Т. II. Ч. I; Шониёзов К.Ш. Қарлуқ давлати ва қарлуқлар.

⁶ Бичурин Н.Я. Собрание сведений... Т. I. – С. 347.

хоқонларининг шимолий чегаралари туташган қисми бўлган. Шунинг учун ҳар икки хоқонлик қарлуқлар жойлашган бу ҳудудларни ўзларига тобе этишга уринишган. Натижада, 646 йил Олтой қарлуқларини Шаркий хоқонлик ўзига бўйсундириб олади. Ўз вақтида Ғарбий хоқонлик ҳукмдори Ашина Хелу ҳам Тарбағатойда яшовчи қарлуқларни ўз тасарруфига олади¹. Шундай бўлса-да қарлуқ қабилалари ўз эркинликлари учун доимий равишда кураш олиб бордилар. Уларнинг бу курашлари ўша даврдаги тош битикларда ҳам муҳрланиб қолган².

Шундай қилиб, қарлуқлар 766 йилда заифлашиб қолган туркашлар устидан ғалаба қозониб, Еттисувни эгаллашади. Уларнинг ҳокимларининг қароргоҳи Чу дарёси воҳасидаги Сўёб шаҳри эди. Шу вақтдан бошлаб қарлуқ жабғулари Жунғория тоғларидан то Сирдарёга қадар бўлган ҳудудларни бошқара бошлайдилар³. Улар айна вақтда, қудратли Туркий хоқонлиги ва ундан сўнг қисқа давр мобайнида ҳукмронлик қилган Туркаш давлатининг вориси сифатида ҳам фаолият юритишган.

Манбаларда кўрсатилган маълумотлардан англаш мумкинки, VIII асрга қадар қарлуқларнинг ҳаёт тарзи қабилла-уруғ шаклида бўлиб, бир қанча уруғ бир бўғинни, бўғинларни бирлашмаси эса қабилани ташкил этган. Уруғларни беклар бошқарса, уруғ бирлашмаларини эса «элтибор» унвонидаги киши бошқарган. Уларнинг барчасини юқорисида «жабғу» турган. Жабғу бутун қабилалар иттифоқининг бошлиғи бўлиб, уни қабилавий йиғинда сайлов йўли билан шу вазифага тайинлашган⁴.

Қарлуқлар Еттисувни эгаллагандан сўнг (VIII асрнинг 60 йиллари) ушбу тартиб-қоидалар бироз ўзгариб, эндиликда жабғунинг ваколат доираси илгаригига нисбатан анча кенгаяди. Чунки бу вақтга келиб жабғулар нафақат қабилла иттифоқининг бошлиғи, балки энди қарлуқлар эгаллаган ҳудудда

¹ Бичурин Н.Я. Собрание сведений... Т. I. – С. 269-293.

² Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М-Л.: Изд. АН СССР, 1951. – С. 40-46.

³ Бичурин Н.Я. Собрания сведений ... Т. III. – С. 300-308.

⁴ Шониёзов К.Ш. Қарлуқ давлати ва қарлуқлар. – Б. 35-36.

яшовчи барча қабилалар ва ўтроқ аҳоли устидан ҳам ҳукмронлик қила бошлайди. Бу давр манбаларида қарлуқлар яшаётган ва ҳукмронлик қилаётган ҳудудлар «Қарлуқ давлати», подшолари эса «жабғу» деб қайд қилинган бўлса-да¹, тадқиқотчи олим К.Ш. Шониёзовнинг таъкидлашича, қарлуқларда давлат то IX аср ўрталаригача бўлмаган. Бу даврдаги қарлуқларнинг бошқарув усулини у «йирик қарлуқ қабила иттифоқи бирлиги» деб номлайди².

Қарлуқларнинг мазкур давлат бошқарув усулини «йирик қабилалар иттифоқи», деб шартли равишда номлаш эҳтимол балки тўғридир. Лекин бизнинг фикримизча, бу ўринда «давлат» иборасини қўллашда туркий қабилаларнинг ўзига хос хусусиятлари, жумладан, давлат бошқарувидаги удумлари, мафкуравий қарашлари ҳамда маънавий хусусиятларини ҳам ҳисобга олиш керак. Чунки туркий давлатлар, туркий сулолалар энг кучайган даврларда, жумладан, бутун Ўрта Осиёдан тортиб, Кичик Осиёга қадар бўлган ҳудудларда яшовчи халқлар устидан сиёсий устунликни қўлга киритган ва давлат тепасида турган ҳоконларнинг ваколат доираси мутлақ кенгайган вақтларда ҳам, уларнинг давлатни бошқарув усулида анъанавий қабила-уруғчилик удумлари сақланиб келган ва такомиллашиб, янгича тусга кириб борган.

Демак, мазкур даврда Ўрта Осиёнинг Олтой жанубий ёнбағирларидан бошланадиган шарқий қисмида, марказий Тяньшань этакларида, Чу, Ила ва Норин дарёлари водийлари бўйлаб, то Помирғача бўлган ҳудудларда туркий тилда гаплашувчи қабилалар уюшмаси яшаган.

Бу улкан ҳудудда яшаган аҳоли таркибига туркий қабила ва уруғларнинг жуда кўплаб гуруҳлари, яъни қарлуқ, чигил, яғмо, тўхси, уйғур ва ўғуз қабилалар кирган. Қарлуқлар эгаллаган бу ҳудудлар эса Қорахонийлар давлати вужудга келган ўлкалар ҳисобланади. Бундан қарлуқлар ва уларга

¹ Бартольд В.В. Очерки истории Семиречья. Соч. Т. II. Ч. I. – С. 35-40.

² Шониёзов К.Ш. Қарлуқ давлати ва қарлуқлар. – Б. 161.

тегишли худудларда яшаган қабилалар Қорахонийлар давлатининг негизини ташкил этади, деган мазмун келиб чиқади.

Биз тилга олиб ўтган ўлкаларда яшовчи туркийзабон аҳолининг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти ҳамда турмуш тарзи ҳам ўзига хос бўлган. Юқорида қайд этилганидек, Туркий ҳоконлиги (VI-VIII асрлар), Туркаш давлати (VIII аср бошлари) ва қарлуқларнинг ҳукмронлиги даврида мазкур худудларда юқорида номлари зикр этилган қабилалар яшаган. Албатта, уларнинг ҳаёт тарзи кўчманчиликка асосланган бўлиб, чорвачилик уларнинг асосий машғулоти бўлган. Лекин бундан туркий қабилаларнинг барчаси кўчманчи-чорвадор, деган хулоса келиб чиқмаслиги керак. Чунки Туркий ҳоконлиги давридан бошлаб, уларнинг ўтроқлашиш жараёни тезлашган. IX-X асрларга келиб Еттисув ва Шарқий Туркистоннинг ғарбий қисмида жойлашган бир қанча кўчманчи ва ярим кўчманчи қабилалар турғун ҳаётга ўтиб, деҳқончилик, хунармандчилик билан шуғуллана бошлашган.

Кўчманчи чорвадорларнинг бундай ўтроқлашиш жараёни ижобий ҳолат бўлиб, бунинг натижасида қатор янги шаҳар ва қишлоқлар қад кўтарган. Мавжуд шаҳар ва қишлоқлар аҳолиси янада гавжумлашиб, йирик аҳоли пунктларига айланади¹. Бу воқеалар натижасида, деҳқончилик, хунармандчилик ҳамда савдо-сотик ривожланган (мазкур масала хусусида кейинроқ сўз юритамиз). Мовароуннаҳр, Еттисув ва Шарқий Туркистонда яшовчи аҳоли ўртасида маданий-маънавий алоқалар ҳам янада кучайиб, янги тараққиёт босқичига кўтарилган. Ушбу ижтимоий-иқтисодий ва маданий жараёнлар Қорахонийлар давлатининг шаклланишига замин яратган. Ушбу жараёнлар эса VIII асрнинг II ярми – IX асрнинг ўрталарига тўғри келиб, бу борада К.Ш. Шониёзовнинг фикрларини ҳақиқатга яқинроқ, деб ҳисоблаймиз. Лекин бизнинг тадқиқ этишимизча Қорахонийлар давлатини бевосита тўғридан-тўғри Қарлуқ давлатининг ўзи, унинг давоми эди, дейишга асослар тўлик

¹ Бу даврдаги мавжуд шаҳар ва қишлоқлар тўғрисидаги маълумотлар. Қаранг: Маҳмуд Кошғарий. Девону луготит-турк / Индекс-луғат. Ғ. Абдурахмонов., С.М. Муталибовлар таҳрири остида. – Тошкент: Фан, 1967. – Б. 397-401; Бартольд В.В. Извлечение из сочинения Гардизи «Зайн ал-ахбар». Соч. Т. VIII. – С. 24-62.

етарли эмас. Чунки Қорахонийлар давлати қарлук, чигил, яғмо, тўхси, ўғуз, уйғур ва бошқа жуда кўплаб туркий қабилаларнинг ўзаро уюшуви-иттифоқи асосида юзага келган.

Тадқиқот мавзуси борасида юритилган фикр-мулоҳазаларга асосан айтиш мумкинки, Қорахонийлар давлатининг ташкил топган санаси ҳозирги кунгача тарихий асарларнинг аксариятида қайд этилиб келинаётган X асрнинг ўрталаридан эмас, балки унинг пойдевори анча илгари барпо этилган бўлиб, X асрнинг ўрталарида эса бу давлат чинакам салтанат (империя) даражасига эришиб, ҳудудий жиҳатдан кенгайиб, аввалги даврга нисбатан анча куч-қудратга эришган ва тарихда «қорахон» яъни буюк хонлар номи билан аталган. Тарихий асарларда ҳам бу даврда кўпроқ Қорахонийлар давлати ҳақида сўз кетиб, улар Мовароуннаҳр сарҳадида кечган тарихий воқеаларда марказий ўринни эгаллашган. Демак, Қорахонийлар давлати ўзининг тараққиёт босқичларида ривожланиб борганки, у йирик бир давлат тимсолида бирданига шаклланмаган. Аксинча, унинг давлатчилик тизими ҳамда таркибий тузилиши туркий халқларнинг узок даврлардан буён ривожланиб келган бой давлатчилик анъаналари ва тажрибалари билан уйғунлашиб борган.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, Қорахонийлар давлат бошқаруви тизимининг юзага келиши ва шаклланиши қарлуқларнинг қабил аиттифоқи асосида ташкил топган Қарлуқ давлатига бориб тақалади. Шу боис Қорахонийлар давлатининг тарихи икки босқичга бўлинади. Унинг биринчи босқичи VIII асрнинг 60-йиллари – IX асрнинг биринчи ярмини ўз ичига олади. Бу босқичда ҳокимият «Қарлуқ давлати» номи билан юритилган. IX асрнинг ўрталаридан қарлуқ, чигил, яғмо, тўхси, уйғур, ўғуз ва бошқа туркий қабилаларнинг ҳарбий иттифоқи юзага келиши билан давлат кенгайиб, қудрати ортади. Ушбу давлат қорахон яъни «буюк хон»лар томонидан бошқарилиб, у «Қорахонийлар давлати» номи билан шуҳрат топади. Илк ўрта асрларда ташкил топган бу улкан туркий салтанат XI-XII асрларда

ниҳоятда ривож топади. Бу давр Қорахонийлар давлати тарихининг иккинчи босқичидир. Унга кўра барча иттифоқдош қабилалар давлат бошқарувида ўз ўрни ва ҳуқуқига эга бўлган. Мазкур қабилаларнинг юқори табақа зодагонлари эл-юрт ва вилоятларнинг бошқарувида давлатнинг юксак лавозимларига кўтарилганлар. Уларнинг мартабалари эса ҳокимиятнинг бошқаруви билан боғлиқ атамаларнинг этимонида ўз аксини топган.

1.2. Ҳоконликнинг этник асоси ва унинг таркибий хусусиятлари

Маълумки, туркий қабилалар томонидан ташкил этилган кўпгина давлатларнинг этник асоси мураккаб бўлиб, бу унинг бир неча қабилаларнинг давлат таркибидаги бирлашуви билан изоҳланади. Жумладан, Қорахонийлар давлатчилиқ тарихи билан боғлиқ муаммолар ҳам айнан шу жиҳатларга келиб тақалмоқда.

Тадқиқотнинг дастлабки қисмида Қорахонийлар давлатини ташкил топган санаси ҳақида фикрлашган эдик. Ушбу масала эса унинг мантиқий давоми бўлиб, бунда асосан давлатни қайси этник асосда барпо этилганлиги хусусида имконият доирасида мулоҳаза юритамиз.

Қорахонийлар давлати гарчи Етгисув, Марказий Тяньшань ҳудудларида қадимдан яшаб келаётган туркий қабилаларнинг ўзаро ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий-маданий муносабатларининг шароитида шаклланганлиги аниқ бўлса-да, ушбу давлатни қайси этник гуруҳ томонидан ташкил этилганлиги масаласи фанда ҳанузгача турли баҳс-мунозараларга сабаб бўлиб келмоқда.

Қорахонийлар давлатининг этник асоси ва унинг таркибидаги қабилалар хусусида сўз юритишдан олдин, мазкур давлат ҳудудидаги илгари ташкил топган ва фаолият юритган туркий сулолалар бошқарган Туркий ҳоконлиги ва Туркаш давлатининг этник асоси ҳақида ҳам маълум бир тушунчага эга бўлишимиз керак. Зеро, бу тилга олинган ҳар икки давлатнинг тарихи Қорахонийлар давлати тарихи билан ҳам бевосита боғлиқдир.

V асрнинг иккинчи ярми ҳамда VI асрнинг бошларида Олтойда Ашина қабиласи бошчилигида туркий қабилаларнинг иттифоқи юзага келган эди. 551 йил ушбу қабилалар иттифоқи сардори Бумин ўзини «ҳокон» деб эълон қилгач, Ўрта Осиёда янги давлатга яъни Туркий ҳоконлигига асос солинди. Туркийлар тез орада Етисув, Шарқий Туркистон ва унга туташ ҳудудларда яшовчи қабилаларни бўйсундириб, Сирдарё ва Орол денгизига қадар бўлган ўлкаларни забт этишди. VI асрнинг охирларига келиб, ҳоконлик чегаралари Энасойнинг юқори окимидан то Амударё бўйларигача, Манчжуриядан то Киммерий Босфоригача бўлган жуда катта ҳудудларни ўз ичига олган, улкан давлат ташкил этилди. Албатта, бу буюк давлат ўз даврининг қудратли давлатлари яъни Хитой, Эрон ҳамда Византия билан сиёсий-иқтисодий муносабатлар ўрнатиб, улар билан тенгма-тенг рақобатда бўлган эди.

Ушбу давлатнинг сиёсий тарихи алоҳида асарларда кенг ёритилган¹. Шунинг учун биз бу ҳақда ортиқ тўхталиб ўтмасдан, асосан мазкур давлатнинг этник таркибига эътиборни қаратсак.

Ҳоконлик таркибида дулу, нушиби, туркаш, карлук ва бошқа кўплаб туркий қабилалар мавжуд бўлган². Уларнинг айримлари йирик қабилалар иттифоқи даражасида бўлган. Ҳоконлик Шарқий ва Ғарбий ҳоконликка бўлиниб кетгач, Ғарбий ҳоконликда ҳокимият учун асосан дулу ва нушиби қабилалари ўртасида кескин кураш кетган. Ҳоконлик таркибидаги бошқа қабилалар ҳам мазкур курашларда иштирок этиб, гоҳ у гоҳ бу томонни қўллаб-қувватлаб турган. Лекин вақти келиб, уларнинг ҳар бири имкониятлари доирасидан келиб чиқиб, ўзлари ҳам ҳокимият учун кураш олиб борганлар.

Бу даврда Ўрта Осиёда туркийзабон аҳоли билан бирга форс-эрон тилли халқлар ҳам биргаликда истиқомат қилишган. Улар ўртасида ўзаро маданий-

¹ Бичурин Н.Я. Собрания сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. I-III. -- М.-Л.: Изд. АН СССР, 1950-1953; Гумилев Л.Н. Қадимги турклар / Таржимон ва нашрга тайёрловчи. Б. Ўрдабекли., А.Айритомий. – Тошкент: Фан, 2007.

² Бичурин Н.Я. Собрание сведений ... Т. I. – С. 290-347.

маънавий ва этник алоқалар бу даврда ҳам давом этиб, янада ривожланган. Умуман олганда, ҳоконлик таркибидаги халқларни ижтимоий-иқтисодий хўжалик фаолиятига кўра уч гуруҳга бўлиш мумкин. Булар, қадимдан ўтроқ деҳқончилик, хунармандчилик, савдо-сотик билан шуғулланувчи қишлоқ ва шаҳар аҳолиси; ярим ўтроқ ҳаёт кечираётган этник гуруҳлар, булар қисман деҳқончилик билан бирга анъанавий чорвачилик билан ҳам шуғулланишган; учинчи гуруҳ эса кўчманчи чорвадор қабилалар бўлиб, улар асосан чорвачилик билан кун кечиришган¹.

Демак, буларнинг барчаси ҳоконлик таркибидаги этник гуруҳлар ва қабилаларни ташкил этиб, ҳоконлик ўз ҳудудида сиёсий-ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳаётни бошқаришда уларга таянган ҳолда фаолият олиб борган. Давлатнинг марказий ҳокимиятини бошқаришда эса асосан юқорида тилган олинган қабилалар катта рол ўйнаган. Улар ўртасидаги ҳокимият учун тинимсиз давом этган ўзаро низолар эса ўз навбатида салтанатни емирилишига сабаб бўлган.

Ғарбий ҳоконлик емирилгач унинг ҳудудида 707 йил Туркаш ҳоконлиги вужудга келди. Лекин Туркаш давлати, Туркий ҳоконлиги каби сиёсий-иқтисодий жиҳатдан йирик салтанат даражасига эриша олмади. Бунга давлат вужудга келган даврдан бошлаб тинимсиз давом этган ички қабилавий низолар ва ташқи ҳужумлар сабаб бўлган. Ниҳоят, 766 йилда ушбу давлат ҳам таназзулга учраб, ҳудудда ҳукмронлик қарлуқлар қўлига ўтади.

Тадқиқотчи К.Ш. Шониёзовнинг қайд этишича, туркашлар этник жиҳатдан теле ва ҳатто ашина туркларидан ҳам фарқ қилган². Туркаш ҳоконлиги ҳам қабилалар иттифоқи негизида ташкил топган давлат бўлиб, буни биз уларни «сарик» ва «қора» туркаш гуруҳларига бўлинганидан ҳам англашимиз мумкин. Л.Н. Гумилев фикрича «сарик» туркашлар Еттисув

¹ Шониёзов К.Ш. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Б. 150.

² Ўша жойда. – Б. 155.

худудларида қадимдан яшаб келган қабила ҳисобланса, «қора» туркашлар бу худудларга кейинчалик келиб ўрнашган абар этносидан ташкил топган¹.

Туркашлар давлати кўпгина бошқа туркий қабилаларни ҳам ўзига бириктириб олган бўлиб, уларни ҳарбий қўшинининг сони энг ривожланган даврида 300 минг кишини ташкил этган². Албатта, бу ўша давр учун жуда катта рақам ҳисобланиб, минтақа доирасида етакчи сиёсий кучга эга бўлганлигини англатади.

Шундай қилиб, биз Қорахонийлар давлати ташкил топган худудларда қорахонийларга қадар мавжуд бўлган Турк ҳоқонлиги ва Туркаш давлатининг этник таркиби, асоси хусусида қисман бўлса-да тушунчага эга бўлдик.

Қорахонийлар давлатини қайси этник асосда ташкил этилганлиги ҳақида тадқиқотчиларнинг фикрлари турлича бўлиб, аввал ҳам айтиб ўтганимиздек, кўпгина тарихий асарларда мазкур давлатни яғмолар ташкил этган, деган фикрлар мавжуд. Ушбу масалага ойдинлик киритиш учун яғмо қабиласи хусусида алоҳида тўхталиб ўтсак.

Манбалардан маълумки, яғмолар дастлаб қарлуқ қабиласи таркибидан бўлмаган³. Уларни айрим манбаларда тўғуз яъни уйғурлар таркибида бўлганлиги таъкидланган⁴. Лекин яғмоларнинг келиб чиқишини уйғурлардан дейишга асослар етарли эмас⁵. Чунки тўғуз қабиласининг ўзи тўлиқ номланиши тўғуз-ўғуз дейилади. Бундай номланиш эса қабила номини эмас, балки жамловчилик маъносига эга бўлган этник ном, яъни бир иттифоқга бирлашган қабилаларни англатган⁶. Демак, тўғуз-ўғуз – бу тўққиз қабиланинг ўзаро иттифоқи бўлиб, тарихда улар Уйғур ҳоқонлиги номи билан шуҳрат қозонган.

Яғмоларни уйғурлар билан уйғун ҳолда англашилиши ҳам бизнингча VIII асрнинг ўрталаридан то 840 йилга қадар мавжуд бўлган Уйғур ҳоқон-

¹ Гумилев Л.Н. Қадимги турклар. – Б. 314-382.

² Ўша жойда. – Б. 314.

³ Шониёзов К.Ш. Қарлуқ давлати ва қарлуқлар. – Б. 36.

⁴ Бартольд В.В. Извлечение из сочинений Гардизи. «Зайн ал-ахбар». Соч. Т. VIII. – С. 45.

⁵ Шониёзов К.Ш. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Б. 346.

⁶ Гумилев Л.Н. Қадимги турклар. – Б. 70.

лиги тарихи билан боғлиқ бўлиши мумкин. Чунки яғмолар шу вақт ичида мазкур давлат таркибида фаолият юритиб келишган. Албатта, бундан яғмоларни уйғурлардан, деган маъно келиб чиқмаслиги керак. Айтиш мумкинки, шу даврлар мобайнида яғмолар Уйғур ҳоқонлиги тасарруфида бўлиб, ўзаро этник-маданий алоқалар натижасида, улар ўртасида маълум даражада яқинлик юзага келган бўлиши мумкин.

Қорахонийлар давлати вужудга келган ҳудудларда қарлук, чигил, халач, арғу, тўхси ва уларга келиб қўшилган яғмо қабилалари иттифоқчилик асосида яшашган. Давлат ҳам айнан шу қабилаларни ўзаро бирикмаси асосида ташкил топган. Биз яғмоларни бу ҳудудларга кейинроқ келиб жойлашган, демокдамиз. Эҳтимол, уларнинг айрим гуруҳлари қадимдан шу ўлкаларда яшаб келгандир. Лекин уларнинг асосий қисми IX аср ўрталаридан кириб келишган.

Бунга қадар улар юқорида қайд этилганидек, Уйғур ҳоқонлиги таркибида бўлишган. Уйғур ҳоқонлиги 840 йилда қирғизлар томонидан тор-мор этилгач, инқирозга учраб, парчаланиб кетади. Уларнинг таркибидаги қабилалар эса гуруҳ-гуруҳ бўлиб, ажралиб турли ҳудудларга тарқалиб кетган¹. Жумладан, яғмо қабиласи ҳам қарлуқларга тегишли бўлган ҳудудларга яъни Фарғона водийсининг шимолий тоғли ҳудудлари ва Қошғар яқинига келиб ўрнашадилар. Бу эса ўз навбатида яғмоларни бундан кейинги ҳаёти бевосита, янги туркий Қорахонийлар давлати билан боғланиб кетишини англатади.

Яғмоларни X-XI асрга тааллуқли тарихи хусусида ўша даврда яратилган манбаларда кўплаб маълумотлар бор. Жумладан, Маҳмуд Кошғарий ўз асарида яғмолар хусусида кўп маротаба тўхталиб ўтиб, уларни ўша даврдаги энг нуфузли қабилалардан бири сифатида таърифлаб ўтган². «Девон»да яғмоларни урф-одатлари ва тил хусусиятларидан ташқари, уларни ҳарбий жиҳатдан жанговар қabila эканлиги таъкидланади³.

¹ Гумилев Л.Н. Қадимги турклар. – Б. 459-462.

² Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит-турк. 3-жилд. – Б. 244, 348, 378 ва бошқа бетлар.

³ Ўша жойда. – Б. 460.

Юсуф Хос Ҳожиб ҳам ўзининг «Кутадғу билиг» (Саодатнома) асарида яғмо беглари ҳақида бир неча бор тўхталиб ўтиб, қўйидагиларни ёзган: «Яғмо беги нима дейди, яхшилаб эшит, ҳамма ишларга фаросати етган (киши): элчига ишонилса мактуб нега керак, ишонч топилгач ҳозирлик нега керак...»¹.

Ушбу сатрларнинг мазмунидан кўриниб турибдики, яғмо қабиласи ва унинг беги ҳақидаги бу ижобий фикрлар ўша даврда ҳоқонликда яғмоларни ўрни алоҳида аҳамиятга эга бўлганлигини кўрсатади. Маълумки, Юсуф Хос Ҳожиб Қорахонийлар давлатида ҳоқон саройида хизмат қилган. Демак, муаллиф ўзи гувоҳ бўлган тарихий-воқеа ҳодисалар таъсирида асарни ёзган. Юсуф Хос Ҳожиб ўзининг бу асарини XI асрда ёзганлигини эътиборга олсак, бу даврга келиб Қорахонийлар давлатининг ижтимоий-сиёсий ҳаётида ва давлат бошқарувида яғмо қабиласининг мавқеъи ўсганлигини тушунишимиз мумкин. Чунки яғмо беги бир неча бор оқил киши сифатида таърифланган бу асардаги маълумотлар², мазкур қабила ва унинг сардорини давлат бошқарувида маълум бир таъсир кучига эга бўлганлигини англатади. Лекин шу ўринда Юсуф Хос Ҳожибни Қорахонийлар давлати юзага келган даврдан анча кейинги санада яшаб, ижод қилганлигига ҳам эътиборни қаратишимиз керак.

Балки мазкур муаллифнинг даврига келиб, ҳоқонлик таркибидаги қабилаларнинг ўрни ва роли у ёки бу даражада ўзгаргандир. Умуман олганда, ҳоқон саройида нуфузли лавозимда хизмат қилган Юсуф Хос Ҳожиб ахборотлари ўзининг тарихий асосларига эга, деб ўйлаймиз. Биз асарда яғмоларни қўшни қабилалар ичида энг жанговари ҳисобланганлигини ҳисобга олсак, юқоридаги маълумотларда маълум бир асослар борлигини англаймиз. Шубҳасиз, ўрта асрларда ҳарбий жанговар кучлар ҳар бир давлатнинг асосий таянчи ҳисобланган. Уларсиз ҳукмдорлар ўз сиёсатларини

¹ Юсуф Хос Ҳожиб. Кутадғу билиг / Транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф. нашрга тайёрловчи Қ. Каримов. – Тошкент: Фан, 1971. – Б. 735.

² Ўша жойда. – Б. 305.

амалга оширишлари мумкин эмас эди. Чунки давлатнинг қудрати ҳам биринчи навбатда унинг иқтисодий аҳволига боғлиқ бўлса, иккинчиси унинг ҳарбий кучлари қай даражада бўлиши билан белгиланган. Ҳар бир давлатнинг, сулоланинг ҳукмронлиги унинг ҳарбий қудрати билан чамбарчас боғлиқ бўлиб келган.

Демак, яғмо қабиласининг Қорахонийлар давлати ҳаётида тутган ўрни ва аҳамияти катта бўлган. Шундай бўлса-да, Қорахонийлар давлатини ташкил топишида биргина яғмо қабиласи сабаб бўлмаган. Яғмолар бу ҳудудларга яъни Фарғона водийсининг шимолий тоғли ҳудудлари ва Қошғар яқинига келиб ўрнашгунларига қадар, Қорахонийлар давлатининг асосий пойдевори яратилган эди (766-840). Қолаверса, давлатнинг шаклланиши ва унинг этник асоси, бу жуда мураккаб, ўзига хос жараёнларнинг маҳсули бўлиб, биз бу ҳақда ўз фикр-мулоҳазаларимизни манбаларга асосланган ҳолда билдириб ўтсак.

Маълумки, Қорахонийлар давлатининг ҳудуди Етгисув, Исфижоб вилояти, Шош воҳаси, Шарқий Туркистоннинг ғарбий қисми ва Фарғона водийсидан иборат эди. Бу ҳудудларда эса қадимдан туркий қабилалар истиқомат қилишган. Жумладан, VI-VIII асрларда бу воҳаларда дулу, нушиби, аз, уз ва бошқа қабилалар яшаган: VIII-X асрларда эса ўғуз, қарлук, чигил, халач, яғмо қабилалари: X-XI асрларда кипчоқлар келиб жойлашган эди¹.

Айнан шу қабилаларнинг ўзаро иттифоқи-уюшмасидан Қорахонийлар давлати вужудга келган эди. Албатта, Қорахонийлар давлатига қадар ҳам мазкур ҳудудларда яшовчи жуда кўп туркий қабилалар ўзаро иттифоқи-уюшмалари асосида бир неча бор ўз давлатларини тузган эдилар. Туркий ҳоқонлиги ва унинг парчалари асосида юзага келган Туркаш давлати бунга мисол бўла олади. Қорахонийлар давлати ҳам ана шундай жараёнлар асосида юзага келган бўлиб, аввалги ҳоқонлик таркибида бўлган ва тарқалиб кетган

¹ Шониёзов К.Ш. Қарлук давлати ва қарлуқлар. – Б. 37.

кабилаларни янги иттифоқга бирлаштириб, туркий давлатчилик тизимини изчиллик билан давом эттирган. Демокчимизки, Қорахонийлар давлати кабилаларни ўзаро иттифоқи-уюшмасидан иборат экан, ундаги давлатчилик анъаналари, унинг таркибидаги туркий кабилалар учун янгилик эмас эди. Ушбу давлат аввалги туркий давлатларнинг узвий давоми бўлиб, давлатчилик соҳасидаги бой тажрибаларни тадрижий тараққиётини таъминлаган.

Энди бевосита Қорахонийлар давлатининг этник таркиби хусусига келсак, давлат таркибидаги энг йирик кабилалардан бири бу – қарлук кабиласидир. Айнан шу қарлук кабилалар иттифоқининг негизида йирик Қорахонийлар давлати ташкил топган эди.

Қарлук кабиласи ҳақида Маҳмуд Қошғарий ўз асарида «улар туркларнинг бир тури бўлиб, ўғузлардан бошқадир», деб маълумот беради¹. «Девон»да келтирилган маълумотлар қарлукларни етакчи қабила тариқасида эмас, аксинча уларни бошқа кабилаларга тобеъ қабила, туркманларнинг бир тоифаси сифатида кўрсатади².

Эҳтимол, бу даврга келиб, яъни Маҳмуд Қошғарий ўз асарини ёзган вақтда (XI аср) қарлуклар ўзларининг етакчи қабила сифатидаги илгариги мавқеъларини йўқотишгандир. Лекин уларнинг туркманларни бир тоифаси сифатида кўрсатилиши бирмунча тушунарсиздир, балки муаллиф бу билан туркманлар таркибида яшовчи қарлук кабиласининг айрим гуруҳларини назарда тутгандир.

Қарлук кабиласи ва қарлуклар хусусида X асрда яратилган асарлар ниҳоятда қимматли маълумотларни беради. Муаллифи номаълум «Худуд ал-олам» номли машҳур асарда қарлуклар эгаллаб турган худуд шарқда Тибет,

¹ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит-турк. 1-жилд. – Б. 498.

² Ўша жойда.

ғарбда ғузлар, шимол томонда чигил ва тўғуз-ўғузлар, жанубда эса Мовароуннаҳр ўлкалари билан чегаралангани қайд этилган¹.

Араб сайёҳи Абу Дулафнинг Хитойга бориш учун қарлуқлар ўлкаси бўйлаб 25 кун йўл босганлигидан² ҳам англаш мумкинки, қарлуқлар бу даврда жуда катта ҳудудларда ҳукмронлик қилишган.

Қарлуқ қабиласи ҳақида кейинги даврларда яратилган манбаларда ҳам кўплаб маълумотлар мавжуд. Масалан, Абулғозий улар ҳақида кўйидагиларни қайд этади: «Қарлуқ эли Мўғулистонда берк тоғларнинг ичинда юрт қилиб ўлтурурлар, экин экарлар эрди ва моллари бўлур эрди. Бир яхшисини подшоҳ кўтариб, ул ўлса яна бирисини ва кўп эрмаслар эди. Гоҳ тузук бўлганда икки минг эвлик бўлур эди»³. Абулғозийнинг бу ахборотларидан тушуниш мумкинки қарлуқлар ҳам дехқончилик ҳам чорвачилик билан шуғулланиб, ярим ўтроқ ҳолатда яшашган. Лекин асардаги «улар бир яхшисини подшоҳ кўтариб, ул ўлса яна бирини», деб қайси даврни, сананинг назарда тутилганлиги ҳақида бир нима дейиш қийин, албатта.

Маълумки, қарлуқлар дастлаб Туркий ҳоконлигига тобе бўлишган. Кейинчалик, тинимсиз равишда ўз мустақилликлари учун кураш олиб боришлари натижасида қарлуқ қabila иттифоқи бузилиб, бир неча гуруҳларга бўлиниб кетишган. К.Ш. Шониёзов ана шу жараёнда юзага келган янги этно-ҳудудий қарлуқ гуруҳларини жойлашган ўлкаларига қараб тўрт гуруҳга бўлиб кўрсатади. Булар қуйидагилар: 1) Ила дарёсининг шимолида жойлашган этник гуруҳ; 2) Хангай тоғи этакларида Танну Олада жойлашган гуруҳ; 3) Шарқий Туркистоннинг ғарбий минтақаларида жойлашган этник гуруҳ; 4) Тохаристонда ва Хиндистоннинг шимолий вилоятида вужудга келган этник гуруҳлари⁴.

¹ «Худуд ал-алем» - рукопись Туманского с введением указателем В.В.Бартольда. – Л.: Изд. АН СССР, 1930. – С. 17.

² Григорьев В.В. Об Арабском путешествии X-го века Абу Долефе и странствовании его по Средней Азии // ЖМНП. – СПб., 1872. -№9. – С. 30-35.

³ Абулғозий Баходурхон. Шажарайи турк / Қ. Муниров нашри. – Тошкент: Чўлпон, 1992. – Б. 32.

⁴ Шониёзов К.Ш. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Б. 340.

Бу этник гуруҳлар ичида энг катта кучга ва нуфузга эга бўлгани Ила дарёсининг шимолида жойлашган қаруқлар эди. Қарлуқларнинг бу гуруҳи учта катта қабиладан иборат эканлигини аввал ҳам айтган эдик. Юқорида келтирилган бу маълумотларга суянган ҳолда айтиш мумкинки «қарлуқ» номи бу – алоҳида бир қабиланинг номи эмас, балки бир неча қабилаларнинг бирлашмасига умумий ном сифатида қўлланилган номдир. Чунки агарда биз тарихий манбаларни синчиклаб ўрганиб эътибор берадиган бўлсак, илк ўрта асрларда жуда кўплаб туркий қабилалар мавжуд бўлган. Лекин улар ҳақида сўз кетганда қарлуқ, ўғуз, уйғур, қипчоқ қабилалари йирик қабилалар иттифоқи сифатида алоҳида тилга олиниб, уларга кенгроқ таъриф берилган¹. Қарлуқ номи бир неча қабилаларни умумий бирлашмасига нисбатан қўлланилган ном бўлиб, мазкур қабилалар иттифоқи ижтимоий-сиёсий жараёнлар натижасида гоҳ тарқалиб кетса, гоҳ янги қабилаларни бирлаштириш ҳисобига кенгайиб борган. Қарлуқ атамаси эса дастлаб бир қабиланинг номи бўлган бўлиши мумкин. Лекин унинг кейинги давридаги, айниқса VIII асрдан бошланган ҳар томонлама олиб борган кенг фаолиятини ҳисобга олсак, уларни алоҳида бир қабила, деб тушуниш бизнингча тўғри эмас.

Демак, қарлуқлар аввал ҳам қайд этганимиздек 766 йилда туркашлар устидан ғалаба қозонгач, Еттисув ҳудудида ўзларининг йирик қабилалар иттифоқидан иборат бўлган давлатларини ташкил этишган. Қарлуқ қабилалар иттифоқи тузилган сана (766 йил) Қорахонийлар давлатининг пойдевори ўрнатилган вақтни ўзида ифода этади. Шундай экан бу даврдаги қарлуқ қабилалар иттифоқи ва унга вақт ўтиши мобайнида қўшилиб борган туркий қабилалар, турли этник гуруҳлар шу жараёнларнинг бевосита иштирокчиси ҳисобланади. Бу жараёнлар эса шу билан изоҳланадики, қарлуқлар Еттисувни эгаллаб, ўз ҳудудларини кенгайтириб, қўшни қабилаларни тобе этишгач, илгариги қабила сардори яъни жабғуни ваколат доираси ҳам

¹ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит-турк / Индекс-луғат. Ғ.А. Абдурахмонов., С.М. Муталибовлар таҳрири остида. – Тошкент: Фан, 1967. – Б. 391-397; Гумилев Л.Н. Қадимги турклар. – Б. 286.

кенгаяди. Аввалги даврда жабғу фақат бир қабила иттифоқини бошқариб келган бўлса, эндиликда у ўзига қарашли бўлган ҳудудларда яшовчи бир қанча бошқа қабилалар ва турғун аҳоли жамоаларини ҳам бошқарган.

Кўриниб турибдики, қарлуқ қабилалар иттифоқи IX асрга келиб сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳамда таркибий жиҳатдан бирмунча ўзгаришларга учраган. Аниқроғи, бу даврга келиб қарлуқлар ва уларга тегишли ҳудудларда яшовчи туркий қабилалар ҳаётида кескин бурилиш бўлган. VIII асрнинг охири - IX аср бошларида Еттисув, Шарқий Туркистоннинг ғарбий воҳаларида ва Фарғона водийсининг шимолида яшовчи туркий қабилаларда мулкий муносабатлар ривожланиб, қабилалар ўртасида ўзаро рақобат ҳам кучайиб борган. Бунда қабилалар иттифоқига қарашли вилоятларга эгаллик қилиб келаётган айрим қабила сардорлари ўзларига тегишли ҳудудлардан келаётган фойда натижасида, тобора бойиб боришган. Бунинг оқибатида қабила сардорларининг жабғуга итоат этмаслик ва ўзбошимчаликка интилиши ҳам кучайган.

Бу эса ўз навбатида қабилалар ўртасида турли низоларга сабаб бўлиб турган. Аммо бу даврда қабилаларда бирлашишга бўлган интилиш, ҳаётий эҳтиёж даражасида кучайиб борган. Уларнинг ягона ва йирик давлат тузишлари учун имкониятлар ва шарт-шароитлар пишиб етилган эди. Натижада, жуда кўп қабилаларни бир иттифоқга уюшиши билан, янги бир йирик давлатга асос солинди. Ўз навбатида бу давлатни энди жабғу эмас, балки чинакам ҳукмдор «ҳокон» бошқара бошлаган. Ҳокон эса илгариги жабғулардан, яъни қарлуқлардан чиққан бўлиши мумкин. Ҳокон сулоласи қарлуқ қабиласидан чиққан экан, мазкур давлатни юзага келишида айнан шу қабиланинг ҳиссаси катта бўлганлиги шубҳасиздир. Бироқ бу Қорахонийлар давлатини юзага келишида фақат қарлуқ қабиласи иштирок этган, деган маънони англатмайди. Балки бу йирик давлат кўпгина туркий қабилаларни бирикиб, уюшиб бориши натижасида ҳосил бўлган.

Қорахонийлар давлатида қарлуқлардан сўнг, чиғил ва халач қабилалари ҳам сон жиҳатдан кўпчиликни ташкил этган этник гуруҳ ҳисобланади. Чиғиллар Маҳмуд Кошғарий асарида асосий ўринни эгаллаган. «Девон»да ёзилишича чиғил қабиласи қадимий қабилалардан бўлиб, Искандар Зулқарнайн Мовароуннаҳрга юриш қилганида айнан шу қабилаларга дуч келган¹. Маҳмуд Кошғарий чиғилларни уч хил туркий қабилалар номи билан қайд этган². Албатта, унинг бу фикрини чиғиллар уч гуруҳга бўлиниб, турли худудларда яшайди, деб тушуниш керак. Асарда уларнинг ҳар бирини жойлашган ўлкаларини келтириб ўтган. Биринчи чиғил этник гуруҳи Барсағон шаҳрининг куйисидаги Қиёс шаҳарчасида яшаган, иккинчи гуруҳ Тароз шаҳрида яшовчи чиғиллар ва ниҳоят учинчиси Қошғар яқинидаги қишлоқларда истиқомат қилувчи чиғиллар³.

Чиғилларнинг бу даврдаги асосий машғулоти чорвачилик бўлиб, уларнинг асосий даромади ҳам қорамол, қўй-эчки ва от-йилқилардан иборат бўлган. Табиийки кўчманчи чорвадор ҳисобланган чиғиллар ўтовларда, капаларда яшашган. Лекин бу қабиланинг барчаси ҳам кўчманчи чорвадор бўлмаган. Чунки юқорида қайд этилган шаҳар ва қишлоқларда яшовчи чиғиллар қисман деҳқончилик ва ҳунармандчилик билан ҳам шуғулланишган. Чиғил қабиласи, Қорахонийлар давлати ҳаётининг барча жабҳаларида муҳим рол ўйнаган. Буни уларнинг тотеми бўлган «арслон» атамасини ҳокон номларида унвон сифатида қўлланишидан ҳам билсак бўлади. Улардан тузилган алоҳида ҳарбий бўлинмалар ҳам мавжуд бўлиб, улар ҳоконнинг ҳарбий юришларида фаол иштирок этиб келганлар⁴.

Қорахонийлар давлати таркибидаги яна бир нуфузли туркий қабила бу – халачлардир. Халач қабиласи қарлуқ қабилалар иттифоқи ва кейинчалик

¹ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит-турк. 1-жилд. – Б. 374.

² Ўша жойда.

³ Ўша жойда.

⁴ Ўша жойда. – Б. 487.

Қорахонийлар давлати ҳаётида аҳамиятли ўринда турувчи қадимий туркий-забон этнослардан ҳисобланади.

Маҳмуд Кошғарий маълумотларига кўра, халачларнинг икки гуруҳи Еттисувда жойлашган¹. Абулғозий маълумотларида эса Хуросонда ҳам халачларнинг айрим гуруҳлари жойлашганлиги қайд этилган². Кўриниб турибдики, халач қабиласи ҳам чигиллар каби гуруҳ-гуруҳ бўлиб, бир неча ҳудудларда яшаганлар. Лекин уларнинг асосий қисми VIII-X асрларда Еттисув, Тароз шаҳри яқини, Чигил шаҳри ва Қошғар атрофида истиқомат қилишиб, Қорахонийлар давлати сиёсий ҳаётида катта рол ўйнаб келишган. Кейинчалик, улар Мовароуннаҳрнинг марказий вилоятларига ҳам кириб келиб, турғун аҳоли билан аралашиб, ўтроқлашиб борганлар.

Қорахонийлар давлатининг этник таркиби ҳақида сўз кетганда тўхси қабиласини четлаб ўтиш мумкин эмас. Тўхси этник гуруҳи ҳам туркий қабилалардан биридир. Улар асосан Иссиқкўл жанубида Қиёс шаҳрида яшаганлар³. Маҳмуд Кошғарий уларни яғмо, чигил қабилалари билан яқин ва ўзаро аралаш ҳолда яшаганлигини қайд этиб, уларни тил хусусиятларини изоҳлаганда ҳам ҳар вақт чигил, яғмо ва тўхсининг тил хусусияти деярли бир хил, деб кўрсатади⁴. Асарда мазкур қабилаларни касб-корида ҳам яқинлик борлиги ҳақида маълумотлар мавжуд. Жумладан, Маҳмуд Кошғарий «биста» сўзига изоҳ берар экан, шундай деб ёзади: «Биста четдан келган савдогарни уйга қўндиради, молларини сотиб беради, сотгунча ўзини ҳам, молларни ҳам боқади: Кетар вақтида мол бошига маълум ҳақ олади. Мен буни чигил, яғмо, тўхсиларда ўзим кўзим билан кўрдим»⁵.

Умуман олганда, асарда тўхси қабиласини чигил, яғмо қабилалари билан ўзаро бирга истиқомат қилиши, уларни тили, феъл-атфори ва турмуш-тарзи

¹ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит-турк. 3-жилд. – Б. 422.

² Абулғозий Баҳодурхон. Шажарайи турк. – Б. 31.

³ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит-турк. 1-жилд. – Б. 342.

⁴ Ўша жойда. 1-жилд. – Б. 93.

⁵ Ўша жойда. 3-жилд. – Б. 52.

яқинлиги ҳақида маълумотлар берилган бўлиб, тўхсиларни чиғил, яғмога яқин, лекин уларга нисбатан сон жиҳатдан кичикроқ қабила эканлигини кўрсатган.

Тўхси қабиласи хусусида Гардизий асарида ҳам маълумотлар келтирилган бўлиб, Гардизий уларни туркаш қабиласидан, деб қайд этади¹. Албатта, унинг бу ахборотини тўхсилар туркаш қабиласидан эмас, балки туркашлар Еттисувда ҳокимиятни қўлга олган вақтда, уларга тобе қабилалардан бири бўлган, деб тушунсак тўғри бўлади. Кейинчалик қарлуқлар Туркашлар давлатини тасарруф этгач, туркашлар ва уларнинг итоатидаги қабилалар қатори тўхсилар ҳам энди, ўз навбатида қарлуқ қабилалар иттифоқи таркибига келиб қўшилишган. Демак, кейинчалик уларнинг барчаси улкан Қорахонийлар давлатини ташкил этишда қатнашишган.

Қорахонийлар давлати таркибидаги яна бир катта қабилалардан бири бу – арғу қабиласидир. Арғу қабиласи қадимий туркий қабилалардан бири ҳисобланади. Мазкур қабилани Н.А. Аристов басмил қабиласи билан бир қабила, деб ёзиб, унинг фикрича арғу ва басмил бир қабиланинг икки хил номланишидир². Лекин Маҳмуд Қошғарий ўз асарида арғу ва басмил қабилаларини алоҳида ҳолатда тилга олган ва таърифлаган³.

Агарда биз туркий қабилаларни этник тарихига назар солсак, ҳар бир қабила ўзига хос тарихий воқеа-ҳодисаларни бошдан ўтказган. Айрим йирик қабилалар бирлашиб, давлат ташкил этганда, қўшни қабилалар уларни таркибига сингиб, ҳатто этник номини ҳам ўзгартирган. Баъзи ҳолларда ижтимоий-сиёсий воқеалар таъсирида ягона бир қабила бир неча гуруҳларга бўлиниб, турли ҳудудларга тарқалган ҳодисалар ҳам бўлиб турган. Бу эса уларни асли бир қабиладан бўлса-да, номланишини ўзгариб боришига сабаб бўлган.

Демокчимизки, ҳозирги кунда ҳар бир туркий қабила ва этник гуруҳларнинг келиб чиқиш тарихини ўрганиш анча мураккаб масалалардан хи-

¹ Бартольд В.В. Извлечение из сочинений Гардизи. «Зайн ал-ахбар». Соч. Т. VIII. – С.62.

² Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности // «Живая старина». – СПб., 1896. Вып. III-IV. – С. 365.

³ Маҳмуд Қошғарий. Девону луготит-турк. Индекс-луғат. – Б. 391-392.

собланиб, уларнинг баъзилари ҳақида биз жуда кам маълумотга эгамиз. Шунинг учун юқоридаги фикрларга асосланиб айтиш мумкинки, арғу ва басмил қабиласи бир қабилани икки хил номи бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас.

Маҳмуд Қошғарийнинг айтишича, арғу қабиласи асосан Исфижоб ва Боласағун шаҳри ўртасидаги қишлоқ ва шаҳарларда яшаб жуда катта нуфузга эга бўлган¹. Асардаги маълумотлардан англаш мумкинки, арғу қабиласи ҳозирги Чимкентдан Тўқмоқгача бўлган ҳудудларда ва бутун Фарғона водийсида истиқомат қилган бўлиб, улар мамлакатни идора қилишда ҳам иштирок этишган. Лекин арғу қабиласи XI асрга келиб, илгариги мавқеини йўқотади. Шундай бўлса-да, арғулар юқорида кўрсатилган ҳудудларда яшаб келишган. Арғуларнинг умумий тарихига эътибор берадиган бўлсак, улар VI асрнинг ўрталаридан VIII асрнинг биринчи ярмида Туркий ҳоконлиги таъсирида бўлган бўлса, VIII асрнинг ўрталарига қадар Туркаш давлатининг тасарруфида яшаган. 766 йилда эса қарлуқ қабилалар иттифоқи таркибига кирган. Кўриниб турибдики Туркий ҳоконлиги ҳам Туркаш давлати ҳам ва ундан кейин ташкил топган Қорахонийлар давлати ҳам ўз этник таркибига кўра кетма-кет равишда мазкур ўлкалардаги туркий қабилаларни ўз ҳудуди доирасида уюштириб ягона давлат сифатида фаолият кўрсатишган.

Умуман олганда, Қорахонийлар давлати таркибида юқорида номи зикр этилган қабилалардан ташқари жумул, қай, ямак, ябаку, қангли, аз, уз каби кўплаб бошқа қабилалар ҳам мавжуд бўлган.

Қабила масаласи жамият, давлат тарихида катта аҳамиятга эга бўлган муҳим ҳодисадир. Қабилалар ва уларнинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳаёти ҳамда маданий тараққиёти, бирлашганлик даражаси мавжуд давлатнинг равақини таъминлаган. Шунинг учун ҳозирги кунда туркий давлатлар тарихини ўрганишда унинг таркибидаги ҳар бир қабиланинг тарихини ҳам ўрганиш зарур бўлмоқда. Чунки ҳар бир қабила давлатнинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳаётида маълум даражада ўз ўрнига эга бўлиб,

¹ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғатит-турк. 1-жилд. – Б. 66.

уларнинг ёрдамсиз ҳукмрон сулолалар ҳам ўз сиёсий фаолиятларини олиб бориши, мумкин эмас эди.

Давлатни ташкил этишда, туркий қабилалар асосий негиз бўлган бўлса, унинг кейинги давр мобайнидаги тараққиёти Мовароуннахрнинг ўтроқ маҳаллий аҳолисига ҳам ҳар жихатдан боғлиқ бўлиб келган. Қорахонийлар давлати таркибида фақат кўчманчи ёки ярим кўчманчи туркий қабилалар эмас, балки ўтроқ халқ вакиллари ҳам кўпчиликни ташкил этган. Айниқса, Қорахонийлар давлати 1040 йилда Ғарбий ва Шарқий ҳоконликга бўлиниб кетгач, Ғарбий ҳоконлик Мовароуннахрдан иборат бўлган. Мовароуннахр эса бу тургун яшовчи туркий ва форсийзабон халқлардан иборат ҳудуд ҳисобланади. Бу ҳудудда шарқнинг машҳур Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Термиз каби шаҳарлари ўлканинг ҳам иқтисодий ҳам маданий маркази сифатида энг бой шаҳарлари эди. Шунинг учун Ғарбий ҳоконлик, Шарқий ҳоконликга нисбатан бирмунча тараққий этган бўлиб, бу албатта воҳа халқларининг меҳнати натижаси эди.

Юқоридаги маълумотларга асосланиб, ҳоконликни ташкил этишда ва бошқаришда қайси қabila асосий этник қатлам ҳисобланганлиги масаласи ҳақида ўз фикр-мулоҳазаларимизни билдирсак.

Қорахонийлар давлатида қабилаларнинг ўрни ва роли турлича бўлиб, уларнинг давлатни сиёсий бошқарувидаги иштироки ҳам шунга маълум маънода боғлиқ бўлган. Тарихий жараёнлар эса бир хил кечмаган, албатта. Дастлабки даврда нуфузли кучга эга бўлган қабилалар, кейинги даврларга келиб, ўзини илгариги мавқеини йўқотган ёки бошқа бир қабилалар билан қўшилиб аралашиб кетган ҳодисалар табиий жараён сифатида юз берган. Бунинг оқбатида, қабилаларнинг давлат ҳаётидаги таъсир кучи маълум даражада ўзгариб турган. Айтмоқчимизки, Қорахонийлар давлати ўзининг узок тарихий даврига эга экан (766-1212), унинг тарихини ҳолисона ўрганиш учун давлат таркибидаги барча қабилаларга алоҳида эътибор бериш зарур, деб ўйлаймиз. Чунки биз ўрганаётган бу ҳоконлик қабилаларнинг ўзаро

худудий уюшмаси сифатида барпо этилган. Шунинг учун унинг таркибидаги ҳар қайси қабила катта-кичиклигидан қатъий назар давлат фаолиятида ўз ўрнига эга бўлган.

Қорахонийлар давлати таркибидаги қабилалар ва уларнинг мамлакатни сиёсий жараёнларидаги иштироқи хусусида тадқиқотчи олимлар қабилаларнинг ўрнини турлича белгилашган. Улар орасида албатта ушбу давлатни ташкил этишда қарлуқларнинг ҳиссаси катта эканлигини эътироф этган олимларнинг (В.В. Григорьев, Н.А. Аристов, О. Прицак, К.Ш Шониёзов) фикрлари эътиборлидир. Бу борада ўзгача фикр билдирган тадқиқотчилар ҳам (В.В Бартольд, О.К. Кораев) оз эмас. Биз уларнинг асарларини ўрганиш давомида шу нарсага амин бўлдикки, улар ҳоқонликни қайси қабиладан чиққан сулола вакиллари бошқарган бўлса, ўша қабилани давлатни юзага келишида ҳам асосий рол ўйнаган, деган қарашларини англашимиз мумкин.

Ваҳоланки, Қорахонийлардек йирик бир давлатни юзага келишида ва унинг фаолиятида бир ёки икки қабиланингина иштироқи бўлмаган. Бу давлат дастлаб қабилалар иттифоқи даражасида бўлган бўлса, кейинчалик бу иттифоқга яғмо, арғу, тўхси каби кўплаб қабилалар қўшилгандан кейингина қабила иттифоқининг сон ва нуфузи ошиб, Қорахонийлар давлати барпо этилган. Юқорида келтирилган ҳар бир қабила шарҳида ҳам бу тарихий жараёнларни кузатган эдик. Шунинг учун ҳам туркий давлатларни давлатчилик тараққиёти босқичлари ва унинг ўзига хос хусусиятларини эътиборга олсак, бу масалани янада теран англаган ва тушунган бўлар эдик. Афсуски, айрим тадқиқотчи олимлар масалани шу жиҳатини ҳисобга олмаган ҳолда, ўз фикр-мулоҳазаларини билдириб ўтишган. Натижада, давлат тарихига доир айрим муаммолар янада чигал туста кириб қолган.

Хулоса ўрнида айтсак, Қорахонийлар давлати қабилаларнинг ўзаро иттифоқи-уюшмаси асосида ташкил топган. Ушбу давлатни юзага келишини биргина қабилага оид, деб тушуниш ва изоҳлаш бизнингча тўғри эмас. Албатта, давлатда қайсидир қабила катта мавқега эга бўлган, лекин давлатни

яшовчанлик қобилияти ва куч-қудрати шу давлат таркибидаги барча қабилалар ўртасидаги келишувга ҳамда уларнинг иттифоқининг мустақамлигига ҳар жиҳатдан боғлиқ бўлган.

Қорахонийлар давлати дастлаб қарлуқ қабилалар иттифоқи негизидан вужудга келган экан (766 йилда), мазкур қабилалар иттифоқи кейинчалик кенгайиб бориб, ҳудуддаги барча қабилаларни бирлаштиргач йирик давлат даражасига кўтарилди. Шунингдек, унинг таркибидаги қабилаларнинг сон ва нуфузини ошириб бориши ҳамда Мовароуннаҳрнинг турғун аҳолиси билан этник-маданий, иқтисодий алоқалари натижасида улар ўртасида аралашиб бориш жараёни кучайган. Бу жараёнлар эса давлат бошқарувида ҳам маълум бир сиёсий тадбирлар ва ислохотларга сабаб бўлган, яъни давлат бошқарувида энди қабилалар манфаати эмас, балки ҳудудда яшовчи барча кўчманчи ва ўтроқ аҳолининг ҳам манфаатлари ифода этилган.

Демак, Қорахонийлар давлати, қарлуқ ҳоконлари бошчилигида жуда кўп қабилалар уюшмасидан ташкил толиб, ўз тараққиёти давомида Шарқий Туркистон, Еттисув ва Мовароуннаҳрдаги кўчманчи ва ўтроқ турмуш тарзига эга бўлган халқларни ўзаро ягона ҳудуд доирасида бирлаштирди. Ҳоконлик таркибидаги айрим қабилалар кучли этник-маданий жараёнларда қатнашиб, маҳаллий аҳолига сингиб, ўзларининг этник номларини унутишсанда, мамлакатнинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий жабҳаларидаги ривожланишида ўз ўрни ва аҳамиятига эга бўлган.

2-БОБ. ҚОРАХОНИЙЛАРНИНГ ОЛИЙ ВА МАҲАЛЛИЙ ҲОКИМИЯТ БОШҚАРУВИДА ДАВЛАТ УНВОНЛАРИНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШ ТАРТИБИ

2.1. «Қорахон» атамаси ва давлатнинг номланиш масаласи

Маълумки, Ўрта Осиёда юзага келган кўпгина туркий давлатлар ўз номларини сулола асосчиси номи билан боғлашади. Мисол учун, ашиналийлар, салжуқийлар, темурийлар ва бошқа сулолаларда сулола бошловчисининг номи давлат номи сифатида ҳам қўлланиб келинган.

Лекин бу анъана доимо бир хилда такрорланмаган. Айрим ҳолатларда давлатни сулола номи билан эмас, балки ўша давлатни бошқарган ҳоқонларнинг улуғловчи унвон ва даража номлари билан ҳам атаб келишган. Жумладан, биз ўрганаётган мазкур Қорахонийлар давлатининг номланиш масаласи шу жиҳатлари билан ажралиб туради.

Бу масалада шарқшунос олим В.В. Григорьев ўз асарларида давлат ҳукмдорларининг номида улуғловчи унвон сифатида «қора», «қорахон» атамаси кўп мартаба такрорлангани туфайли мазкур давлатни шартли равишда «Қорахонийлар давлати», давлат ҳукмдорлари насабларини эса «Қорахонийлар сулоласи» деб кўрсатган эди. Ундан кейин бу иборалар бир қанча бошқа тадқиқотчилар томонидан ҳам такрорланиб, улар тарих саҳифаларида мустаҳкам ўрнашиб қолди¹.

Ушбу келтирилган қайдлардан кўриниб турибдики, давлат номидаги «қора», «қорахон» атамаси бу ҳукмрон доиранинг насабини англатмаган, балки шу сулоланинг ҳоқонлари номига қўшиб айтилган улуғловчи унвонлардан бири бўлган экан. Шу ўринда «қора» атамасига изоҳ берсак. «Қора» сўзи қадимги туркийларда «улуғ», «буюк», «улкан» деган

¹ Григорьев В.В. Караханиды в Мавераннахре по Тарихи Мунаджимбаши в османском тексте // ТВОРАО.– СПб., 1874. Ч. XVIII. – С. 189-258; Бу ҳақда яна қаранг: Цмаг Soner Hunkan. Türk hakanlığı. – Istanbul, 2007. – S. 84; Шониёзов К.Ш. Қарлук давлати ва қарлуқлар. – Тошкент: Шарқ, 1999. – Б. 5.

маъноларни англатган¹. Албатта, бу сўз бошқа бир неча маъноларда ҳам ишлатилаверган. Лекин биз фикр юритаётган «қорахон» атамасидаги «хон» бу маълум тушунча, яъни давлат ҳукмдори – ҳокони бўлса, «қора» атамаси эса «улуғ», «буюк», деган маъноларда ишлатилган. Демак, «қорахон» атамаси бу «улуғ хон», «буюк хон», яъни хонлар-хони, султонлар-султони деган тушунчани билдирган.

Биз туркий қавмларда кенг ишлатилган мазкур «қора» атамасини «улуғ», «буюк», «улкан», «катта» деган маъноларда қўлланилишини бошқа мисоллар орқали ҳам кузатишимиз мумкин. Масалан, туркийларда «қорақуш» сўзи мавжуд бўлиб, у бир неча маъноларда келса-да, мазмун жиҳатдан бир маънони англатган². Жумладан, «қорақуш» бу. – йиртқич қушлардан бургутнинг номи бўлиб, бургут ҳақиқатдан ҳам қирғийлар оиласига мансуб, йирик, кучли ва чаққон қуш ҳисобланади.

Туркийлар айна вақтда, сайёралардан Муштарийни ҳам «Қорақуш» номи билан атаганлар³. Бизга маълумки, Муштарий бу – Юпитер сайёрасининг шарқона номи бўлиб, қуёш тизимидаги тўққиз сайёранинг ҳажми жиҳатдан энг каттасидир. XV асрларга келиб сайёрани «Саъди Акбар», яъни буюк сайёра, деб аташгани ҳам юқоридаги маълумотларга маъно-мазмун жиҳатдан тўла мос келади⁴.

Қорахонийлар давлатининг пойтахти бўлган Боласағун шаҳрининг ҳам бир неча номлари бўлиб, одатда уни «Қора Ўрда», деб аташ ҳам расм бўлган⁵. «Қора Ўрда» ибораси бу ўринда «буюк хон» Қорахоннинг унвонига нисбатан мос ва ҳамоҳанг келувчи улуғвор ном бўлиб, у одатда ҳоконнинг пойтахт шаҳри, улуғ ўрдаси, яъни бош қароргоҳи маъноларини англатади.

¹ Древнетюркский словарь / Составители Т.А. Боровкова., Л.В. Дмитриева и др. – Л.: Наука, 1969. – С. 422.

² Махмуд Кошгарий. Девону луготит-турк / Индекс-лугат. Ғ.Абдурахмонов ва С.М. Муталибовлар таҳрири остида. – Тошкент: Фан, 1967. – Б. 350.

³ Ўша жойда. – Б. 350.

⁴ Низомиддин Шомий. Зафарнома / Форс тилидан тарж. Ю.Ҳакимжонов., нашрга тайёр. ва масъул муҳаррир. А. Ўринбоев. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – Б. 515.

⁵ Шониёзов К.Ш. Қарлук давлати ва қарлуқлар. – Б. 39.

Одатда хон ўрдаси, энг олий бош қароргоҳ бўлиб, давлат ҳаётига доир барча асосий, катта масалалар шу ерда ҳал этилган. Шунинг учун ҳам ҳукмдорнинг пойтахт шаҳри шунга муносиб равишда улуғвор ном билан аталгани табиийдир.

«Буюк», «улуғ», «улкан» ва «катта» маъноларини англатувчи «қора» атамаси бошқа жой номларида ҳам кўп учрайди. Жумладан, Қора Ҳисор (Қорасарой), Қорақурум (Мўғуллар империясининг улуғ ўрдаси, қароргоҳи), Қорақум (Ўрта Осиё жанубида жойлашган Осиёдаги энг катта қумли чўллардан бири) ва ҳоказо. Умуман олганда, юқорида келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, «қора» атамаси ҳақиқатдан ҳам «улуғ», «буюк» маъноларида кенг қўлланилиб келинган.

Энди асосий масалага келсак, Қорахонийлар давлатининг ҳозирги кундаги айнан шундай номланиши ҳам ўзига хос тарихга эгадир. «Қора», «қорахон» атамалари «улуғ», «буюк» маъноларида Қорахонийлар давлати ташкил бўлгунга қадар туркийларда аввал ҳам кўпгина хон номлари ўрнида қўлланиб келинган. Демокчимизки, «қорахон» номидаги унвон фақат қорахонийлар давридагина амалда расм бўлмаган, балки ундан олдинги даврда ўтган бошқа туркий сулола ҳоконларининг номларида ҳам биз бу атамани учратишимиз мумкин. Жумладан, Хитой манбалари асосида ёзилган А.Хўжаев, К.Хўжаевларнинг «Қадимги манбаларда халқимиз ўтмиши» номли рисоласида баён этилишича, 621 йил Шарқий Туркий ҳоконлигининг ҳукмдори Чулук-ҳокон (Чулук-қаған 619-621) оламдан ўтгач, ўрнига укаси Шили ҳокон қилиб тайинланади (621-630) ва унга Қорахон номи берилади¹. Демак, Шили ҳокон ўз номига «қорахон» унвонини қўшиш билан «улуғ хон» ҳисобланган. Бу эса ушбу унвонни ўша даврнинг расм-русмига кўра давлатчилик анъанаси сифатида қадрланганлиги ва ҳокон номларида унвон сифатида кенг равишда қўлланганлигини тасдиқлайди.

¹ Хўжаев А., Хўжаев К. Қадимги манбаларда халқимиз ўтмиши. – Тошкент: Маънавият, 2001. – Б. 26.

Тарихий манбаларда ҳам қадимги туркий подшолар номи ўрнида «қорахон» атамаси кўп маротаба такрорланади. Масалан, Абулғозий «Мўғулхон ўлар бўлғонида улуғ ўғли Қорахонни ўз ўрнида кўюб кетди», деб ўз асарида Ўғузхоннинг отаси сифатида таърифланган Қорахон номли хонга қисқача тўхталиб ўтган¹.

Демак, туркий сулолаларда ҳокон номларида «қорахон» унвони Қорахонийлар давлати давригача мавжуд бўлиб келган. Лекин шундай бўлса-да, ушбу атама унвон сифатида қорахонийлар даврига келиб барқарор тусга кириб борган. Чунки қорахонийлар салтанат даражасига эришиб, куч-қудратга тўлган давр, яъни X асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб барча давлат ҳоконлари «қорахон» унвони билан улуғланган.

“Қорахон” атамаси ва давлатнинг номланишига доир масалаларни чуқур ва теран англаш учун ўша даврнинг тарихий жараёнлари асосида кечган давлатчилик бошқарувининг тадрижий ривож, тизимийлигига эътиборни қаратсак масала бирмунча ойдинлашади. Чунки ушбу давлатнинг номланиш тарихи ҳам худди шу жараёнларга ва давлатнинг этник асоси, таркибий хусусияти ҳамда давлат бошқаруви тизими билан бевосита боғлиқдир.

Биз Қорахонийлар давлати тарихини диссертациямизнинг дастлабки қисмида кўриб ўтганимиздек узоқ тарихий тараққиёт босқичларини ҳисобга олиб, уни икки муҳим босқичга бўлган эдик. Бунга кўра биринчи босқич – VIII асрнинг 60 йиллари - IX асрнинг биринчи ярмини ўз ичига олади. Бу босқичда ҳокимият «Қарлуқ давлати» номи билан юритилган. Чунки Қорахонийлар давлати тизимининг юзага келиши ва шаклланиши қарлуқларнинг қабила иттифоқи негизи асосида ташкил топган эди. IX асрнинг ўрталаридан қарлуқ, чигил, яғмо, тўхси, уйғур, ўғуз ва бошқа туркий қабилаларнинг ҳарбий иттифоқи юзага келиши билан давлат янада кенгайиб, куч-қудрати ортган. Энди ушбу давлатни илгаригидек қабила иттифоқи сардори бўлмиш жабғу эмас, балки чинакам қудратли салтанат ҳукмдори

¹ Абулғозий Баҳодурхон. Шажарайи турк. – Б. 17.

«буюк хон», яъни қорахон бошқара бошлайди. Давлатга қарашли бўлган барча эл-юрт, вилоят ҳокимлари, яъни «элоқхон» ва «тегин» унвонидаги кишилар ҳам қорахонга итоат этишган.

Илк ўрта асрларда ташкил топган бу улкан туркий салтанат XI-XII асрларда ниҳоятда ривожланган. Бу давр эса Қорахонийлар давлати тарихининг иккинчи босқичи ҳисобланади. Бу вақтга келиб барча иттифокдош қабилалар давлат бошқарувида ўз ўрни ва ҳуқуқига эга бўлган. Давлат туркий қабилаларнинг йирик иттифоқи, уюшмаси асосида тузилгани учун қабилла тотемлари билан боғлиқ унвонлар, масалан чигил қабиласининг тотеми «арслон»хон, яъмо қабиласининг тотеми «буғра»хон каби унвонлар ҳоқон номларига кўшиб айтилган. Бу албатта ўша қабилаларнинг давлат ҳаётидаги юксак ўринни англатади. Лекин шу ўринда давлат таркибидаги барча кўчманчи ва турғун аҳолини бирлаштириб турувчи, уларнинг энг катта ҳукмдори «буюк хон» маъносида «қорахон» атамаси улугвор унвон сифатида ҳоқон номларида қўлланган. Давлатнинг номини ҳам шунга муносиб равишда «Қорахонлар давлати», деб аташ расм бўлган. Албатта давлатнинг номини ўз даврида манбаларда фақат мазкур ном билан аташмаган. Балки ўша даврда давлат номи ўрнида бошқа иборалар ҳам ишлатилиб келинган. Жумладан, Қорахонийлар давлати даврида яшаб фаолият кўрсатган йирик тилшунос олим Маҳмуд Кошғарий Қорахонийлар давлати таркибидаги туркий қабилаларнинг умумий сўзлашув тили ҳақида сўзлаётиб, кўпчиликка тушунарли тилни «Ҳоқония» тили, деб ёзган¹. Бу ерда муаллиф кўпчиликка тушунарли тил, деб бевосита давлат номини яъни «Ҳоқония» сўзини ҳам қайд этмоқда.

Маҳмуд Кошғарийнинг бу маълумотларига асосланган ҳолда фикр юритадиган бўлсак, маълумки, IX-XI асрларда Қорахонийлар давлати таркибида жуда кўп туркий қабилалар истиқомат қилишган. Уларнинг ҳар бирида эса ўз қабилавий тил лаҳжаси мавжуд бўлган. Лекин давлат миқёсида

¹ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит-турк. 1-жилд. – Б. 66.

деярли барчага тушунарли умумий диалект бу карлук-чиғил лахжаси асосида вужудга келган карлук-чиғил шеваси эди. Махмуд Кошғарий худди шу жараённи назарда тутиб, ҳоқонликдаги асосий сўзлашув тилини айтиб ўтиш баробарида давлатнинг номини ҳам «Ҳоқония» ўлкаси, деб таърифлаб ўтган.

Махмуд Кошғарий Қорахонийлар давлатини «Ҳоқония» ўлкаси деб атаган бўлса, шу даврнинг бошқа манбаларида ушбу давлатни турлича номлар билан аташган. Бунда биз аксарият ҳолларда Қорахонийлар давлати хусусида сўз кетаётганида давлатнинг шу давридаги ҳукмдорининг номидаги улуғловчи унвонлари билан аталганини кўзатишимиз мумкин. Айтиш мумкинки, асар муаллифлари давлатни таърифлаб ўтаётганида, бунда яшаётган қабилалар ҳаёти, турмуш-тарзи ва давлатнинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий аҳволини тилга олиб ўтган ҳолда, давлат номини ҳам бевосита шу вақтда ўлкани бошқараётган ҳукмдор номи ўрнида қўлланган улуғловчи унвонлар номи билан атаб кетаверишган.

Бунга ўша даврда ёзилган манбалардан мисоллар келтириш мумкин. Масалан, Юсуф Хос Ҳожиб ўзининг «Қутадғу билиг» асарининг муқаддима қисмида тангрига келтирилган ҳамду санодан сўнг, қўйидаги жумлаларни битган: «Мочин олимлари донишмандлари бир қарорга келдиларки, Машриқ вилоятида, Туркистон элларида Буғраҳон тилида бирор кимса ҳаргиз бу китобдан яхшироқ (китоб) ёзган эмас»¹. Келтирилган бу қайдларга эътибор берсак, ундаги «Буғраҳон тилида» деган иборадан ҳам англаш мумкинки, бу ерда Қорахонийлар ҳоқонининг унвони билан бирга шу давлатнинг ўзи ҳақида ҳам сўз кетмоқда. Чунки ҳеч бир ҳоқоннинг фақат ўзига тегишли махсус бир сўзлашувчи тили бўлмаганки, у тилдан алоҳида асарлар яратилса. Шунинг учун биз асардаги «Буғраҳон тилида», деган жумлани Қорахонийлар давлати ва унда яшовчи аҳолининг умумий сўзлашувчи тили, деб тушунишимиз мумкин.

¹ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. – Б. 49.

Юқорида келтирилган барча маълумотларни умумлаштирадиган бўлсак, Қорахонийлар давлати дастлаб шаклланаётган даврида (766 йил — IX аср ўрталари) қарлук қабилалар иттифоқи даражасида бўлганлиги ва ҳукмдор сифатида жабғу томонидан бошқарилганлиги туфайли «Қарлук давлати» номи билан аталган. Кейинчалик давлат таркибий жиҳатдан бошқа туркий қабилалар ҳисобига кенгайиб боргач, унинг давлат бошқарувида ҳам энди биргина қабилалар иттифоқи эмас, балки унинг таркибидаги барча кўчманчи ва турғун аҳоли ҳам иштирок эта бошлади. Натижада, давлат ҳукмдори номида «буғраҳон», «арслонхон» ва «қорахон» каби улуғвор унвонлар пайдо бўлди. Қабила тотеми билан боғлиқ унвонлар давлатни жуда кўп туркий қабилалар иттифоқи асосида юзага келганлигини англатса, «қорахон» унвони эса бу ўринда умумлаштирувчи маънода келиб, давлат таркибидаги барча аҳолини бирлаштириб турувчи ва уларнинг энг катта «буюк хон»и, деган мазмунни ўзида ифода этган. Шунинг учун давлат номи ўрнида «Ҳокония ўлкаси», «Буғраҳон давлати» каби иборалар ишлатиб келинган. Лекин юқорида айтиб ўтганимиздек «қорахон» атамаси бу ўринда ҳам ҳокон унвони, ҳам давлат номи ўрнида кўпроқ қўлланган ва шу сабабли у давлатнинг муҳим барқарор номига айланиб борган.

Бугунги кунда кўпгина тадқиқотчилар ушбу давлатни номлашда ўз таклифларини илгари суришган. Жумладан, К.Ш. Шониёзов Қорахонийлар давлатини «Қарлук давлати» номи билан юритишни мақсадга мувофиқ, деб топган¹. Тадқиқотчининг мазкур давлатни «Қарлук давлати» деб номлаганига эътиборни қаратсак, бунда олим давлатни ташкил этишда қарлук қабиласининг юксак аҳамиятини назарда тутганлигини англаш мумкин. Албатта, давлатни шаклланиши асосан қарлук қабилалар иттифоқи негизида юз берди. Биз ҳам бежизга давлат тарихининг биринчи босқичини (766 йил— IX аср ўрталари) «Қарлук давлати» номи билан атамадик. Лекин давлат тарихининг кейинги босқичида унинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий-маданий

¹ Шониёзов К.Ш. Қарлук давлати ва қарлуқлар. — Б. 159.

жиҳатдан тараққиётини ҳисобга оладиган бўлсак, узоқ тарихга эга бўлган (766-1212 йил) Қорахонийлардек йирик бир давлатни тўлиқ равишда аввал ҳам айтганимиздек, биргина қабила номи билан номлаш бизнинг фиркимизча тўғри эмас. Қорахонийлар давлатини номлашда туркиялик олим Умар Сонер Хункан тамомила ўзгача фикр билдириб ўтган. У ўзининг мазкур давлат тарихига боғишланган йирик монографиясида давлат номини «Турк хоқонлиги» деб атайд¹. Аммо биз ушбу фикрга қўшила олмаслигимизни аввал ҳам таъкидлаган эдик.

Юқорида келтирилган барча фикр-мулоҳазаларга суянган ҳолда, Қорахонийлар давлатини биз «Қарлук-Қорахонлар давлати» номи билан аташни таклиф этамиз. Чунки ушбу давлатнинг оддий қабилалар иттифоқи даражасидан буюк салтанат даражасигача эришганлиги ва давлат сифатида тарихий жиҳатдан катта даврий босқичда фаолият юритганлиги бунга асос бўла олади, деб ўйлаймиз. Шунингдек, давлат номидаги “қорахонийлар” сўзидаги “ий” қўшимчаси ҳам ноўрин қўлланилиб келинмоқда. Чунки “қорахон” атамаси юқорида айтиб ўтганимиздек, бу. – ҳукмдор, сулола номи ёки жой ва қабила-уруғ номи ҳам эмас. Бу давлат бошқарувида қўлланилган ҳукмдорнинг олий унвонидир.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, туркий қабилаларда «қора», «қорахон» атамалари «улуғ», «буюк» маъноларида кенг қўлланиб келинган. Мазкур атама давлатчилик тарихида ҳам ўз мазмун-моҳиятига эга бўлиб, давлат бошқарувида муҳим аҳамият касб этган. Қорахонийлар давлатининг номланишида ушбу «қорахон» атамасининг мавжудлиги ҳам давлатнинг, ҳам шу давлат ҳукмдорларининг буюқлигига ишора бўлган.

Демак, «қорахон» атамаси бу давлатчилик тарихи билан бевосита боғлиқ бўлиб, у давлатнинг юксалиш тарихи, тараққиёт босқичлари ва бошқарув тизимини такомиллаштириб боришда ўз мазмун-моҳиятига эга бўлган.

¹ Umar Soner Hunkan. Türk hakanlığı. – Istanbul, 2007. – S. 84.

2.2. Ҳоконликнинг марказий давлат бошқарувида қўлланилган «буғраҳон», «арслонхон» ва «тавғачхон» унвонларининг ўрни

Қорахонийлар давлати улкан салтанат даражасига эришганидан сўнг, (XI-XII аср) унинг давлат бошқарувида ҳам ўзига хос тартиб-қоидалар юзага келди. Бу давлат бошқарувида оид тартиб-қоидалар туркий халқларнинг давлатчилик тажрибасида аввалдан мавжуд бўлиб келган бўлса-да, уни мазмун-моҳият жиҳатдан янгича йўсинда такомиллаштиришда қорахонийлар катта ҳисса қўшишди.

Қорахонийлар давлатининг давлат бошқарувини биз асосан икки поғонали тизимга бўлдик. Унга кўра биринчи поғона марказий давлат бошқаруви ҳисобланиб, уни одатда «олий ҳокимият», деб аташ мумкин. Иккинчи поғонани эса «махаллий ҳокимият» ташкил этган. Ўз ўрнида у ҳам бир неча босқичга бўлинади. Қорахонийлар давлати тепасида бутун олий ҳокимиятни ўзида мужассам этган «буюк хон», қорахон турган. Ҳокон номларида унвон сифатида «қорахон» атамаси билан бирга «буғраҳон», «арслонхон» ва «тавғачхон» каби бошқа улуғвор унвонлар ҳам бирдай қўлланилган. Бу унвон сифатида қўлланилган атамаларнинг баъзилари қабила тотемлари билан боғлиқ бўлса, баъзилари эса мазмун жиҳатдан юксак нуфуз ва даражани аңглатган.

Биз қуйида давлат ҳукмдори номида унвон сифатида қўлланилган мазкур атамаларнинг ҳар бири хусусида алоҳида атрафлича тўхталиб ўтишни жоиз, деб топдик. Чунки унвон сифатида қўлланган бу атамалар шунчаки жарангли ном бўлмасдан, балки шу даврнинг ижтимоий-сиёсий ва мафкуравий ҳаётини ҳам ўзида акс эттирувчи чуқур мазмунга эга бўлган.

Тарихдан маълумки, диний эътиқод инсон фаолиятида қадимдан муҳим аҳамиятга эга бўлиб келган. Инсон дастлабки вақтда ўзининг турмуш-тарзи ва меҳнат жараёнини ривожлантириб бориш билан биргаликда диний қарашларини ҳам шакллантириб борди. Кейинчалик инсон ҳаётида сиёсий,

ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг тараққиёти давомида бу диний қарашлар эндиликда бутун қабила, элат ва халқларнинг ўзаро боғлаб турувчи узвий эътиқодига айланади.

Биз диний эътиқодни инсоннинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳаёти билан боғлиқ ҳолда тасвирламоқдамиз. Чунки ҳар бир халқнинг онгида шаклланган бу диний қарашларнинг таъсирини бевосита шу халқнинг оддий турмуш-тарзидан тортиб, то унинг давлатчилик анъаналарида ҳам кузатишимиз мумкин. Бу ҳодисадан туркий халқлар ҳам мустасно эмас, албатта. Туркий қавмлар ўз сулолалари бошчилигида кўплаб давлатларни ташкил этиш баробарида, ўзларига хос бўлган диний дунёқараш билан боғлиқ удумларини шу давлатчилик анъаналарида ҳам кўллаб келишган. Жумладан, Қорахонийлар давлатчилиги тарихида ҳокон номига турли улугловчи унвонлар кўшиб айтилган. Бу унвонларнинг аксарияти эса қабила тотемлари билан боғлиқ бўлиб, қабиланинг ибтидоси ҳисобланган тотем номи унвон сифатида ҳокон номи ўрнида қўлланилган.

Маълумки, Қорахонийлар давлати ташкил топгач, ўзининг сиёсий фаолиятини давом эттираётган вақтда Мовароуннаҳр ва унга туташ ҳудудлар аҳолисининг асосий қисми ислом динига ўтган эди. Ислом дини айнан шу даврларда ўз ривожланишининг юксак чўққисига кўтарилиб, алоҳида маданият тусига кириб борди. Бу жараёнлар эса, ўз навбатида Қорахонийлар давлати таркибидаги туркий қабилаларга ҳам таъсир этиб, Мовароуннаҳрнинг ўтроқ аҳолиси билан этник маданий алоқалар натижасида улар ҳам аста-секин ислом динини қабул қила бошлашди. Шундай қилиб, ислом дини кўчманчи ва ярим кўчманчи аҳоли орасида ҳам кенг тарқалди. Мовароуннаҳр ва Хоразм ўлкаларида, уларнинг атрофида яшовчи чорвадор қабилалар тургун аҳоли билан деярли бир вақтда ислом динига ўтган эдилар. Сирдарё соҳилида ва унинг шимолидаги минтақаларда яшовчи кўчманчи қабилалар эса IX-X асрлар давомида ислом динини қабул қилганлар. Биргина 960

йилнинг ўзида 200 минг хонадон, яъни туркий аҳоли ислом динига ўтган эдилар¹.

Қорахонийлар давлати раҳбарлари ҳам ислом дини аҳамиятини чуқур тушуниб етган ҳолда, ислом маданияти ривожига раҳнамолик қилишди. Жумладан, Сатук Қорахон туркий хонларнинг ичида биринчи бўлиб ислом динини қабул қилади ва шундан кейин унинг мусулмонча номи Абулкарим (тўлиқ номи ва унвони Абулкарим Сатук Қорахон) бўлади. Сатук Қорахон даврида қарлуқ, чигил, халач, яғмо ва бошқа қабилалар бирин-кетин ислом динига ўтишган². Бу ҳодиса албатта давлатнинг бирлашувида ҳам катта аҳамиятга эга бўлган.

Биз сўзни бевосита Қорахонийлар давлати таркибидаги аҳолини ислом динига ўтиш жараёнидан бошладик. Албатта, бунинг ўзига хос сабаблари ва қабилла тотемларига боғлиқ жиҳатлари бор.

Гап шундаки, туркий халқларда қадимдан мавжуд бўлиб келган Кўк тангри дини, шомонлик эътиқоди ва тотемистик қарашларнинг излари айнан шу даврларда, яъни Қорахонийлар давлати ислом динига тўлиқ ўтган вақтда ҳам туркий қабилалар онгида сақланиб келган. Бунинг тасдиғини эса биз хон унвонларида акс этган тотем номларидан ҳам кузатишимиз мумкин.

Ислом дини туркий қабилалар онгида эски диний қарашлар уйғунлиги асосида ривожланиб, ўзига хос хусусият касб этган. Туркий қабилалар шу даврга қадар сиғиниб келган Кўк тангри, шомонлик ва тотемистик қарашлар бу вақтга келиб барҳам топган бўлса-да, унинг белгилари сақланиб қолган.

Юқоридаги мулоҳазага таяниб айтиш мумкинки, бу жиҳатлар бевосита Қорахонийлар давлатининг ҳукмдорлари номида ҳам уйғунлашган, яъни Қорахонийлар ҳоконлари исломий исм билан биргаликда эски диний қарашлар асосидаги қабилалар тотемларига боғлиқ номлар билан ҳам улуғланиб келинган.

¹ Бартольд В.В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. – М.: Наука, 1968. Соч. Т. V. – С. 69-74.

² Ўша жойда.

Маълумки, туркий қабилаларда қадимдан тотемистик диний тасаввурлар мавжуд бўлган. Ҳар бир қабиланинг ўз тотеми бўлиб, бу ўша қабиланинг оддий фикрлашини англатмайди, балки улар ўз ўтмишини билишга интиланликларини билдиради.¹ Бунга кўра улар ўз ўтмишини бирор тотемга боғлаб, у ҳақда турли диний қарашларни юзага келишига сабаб бўлган. Бу борада туркийлар кўп ҳолларда бўри, арслон, тонга, бугра каби ҳайвон номларини тилга олишади. Ушбу ҳайвон номлари нафақат тотем сифатида қадрланган, балки шу қabila сардорларининг уддабуронлиги, шижоати, абжирлиги, мардлиги ва қудрати каби сифатлари ҳам шу ҳайвонларга қиёсланган ҳолда таърифланган.⁴

Шунинг учун туркий хонларнинг номлари ва унвонларини тилга олганда, бўри, арслон, тонга, бугра каби тотем билан боғлиқ улуғвор унвонларни учратамиз. Бу ҳодиса барча туркий давлатларда бўлгани каби Қорахонийлар давлати ҳукмдорлари номларида ҳам мавжуд бўлган.

Қорахонийлар ҳоқонлари «бугра» унвони билан улуғлангани ҳақида юқорида қайд этган эдик. «бугра» атамасининг маъноси ҳақида манбаларда турли хил фикрлар мавжуд. Жумладан, бу ҳақда Махмуд Кошғарий «бугра – эркак туя. Буграхон исми ҳам шундан олингандир», деб маълумот беради².

Бугунги кунда кўпгина тарихий асарларда «бугра» – бу икки ўрқачли туя маъносида келади, деб қайд этилган³. Бу хусусида А.Р. Муҳаммаджонов эса «бугра» – бу оғир юк кўтарадиган бичилган туя маъносини англатади, дея фикр билдирган⁴.

Маълумки, «бугра» яғмо қабиласининг тотеми ҳисобланади. Яғмо қабиласи эса чорвадор бўлиб, кўчманчи ҳаёт тарзига эга бўлган. Кўчманчилик турмуши албатта машаққатли бўлиб, ўз чорва молларини воҳама-воҳа, манзилма-манзил ҳайдаб юриш осонликча кечмаган. Бунда мавжуд сиёсий,

¹ Гумилев Л.Н. Қадимги турклар. – Б. 90-91.

² Махмуд Кошғарий. Девону луғотит-турк. 1-жилд. – Б. 397.

³ Кораев О. История Караханидского каганата. – С. 90.

⁴ Муҳаммаджонов А.Р. Ўзбекистон тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994. – Б. 110.

ижтимоий-иқтисодий зиддиятлар ҳам барча кўчманчи қабилалар учун оғир кечиб, улар ўзи яшаб турган ҳудудларни тез-тез ўзгартириб туришга, баъзан эса кимсасиз қумлоқ чўлларда узоқ вақт қолиб кетишларига тўғри келган.

Ушбу қабилаларнинг диний эътиқоди ҳам мана шундай мушкул оғир вазиятда шаклланиб, улар қайсидир жонзотларни шундай шароитда ўзларига бўлган кўмаги учун тотем сифатида муқаддас санаб, эътиқод қўйишган. Тотем, яъни ўз аجدодларининг ибтидоси сифатида ҳам кўпинча айнан шу ҳайвонни танлашган.

Демак, яғмо қабиласининг тотеми ҳам шу асослардан келиб чиққан ҳолда «буғра» ҳисобланган. «Буғра» бу – туя ҳайвони эканлиги аниқ. Лекин ҳар қандай туя ҳам тотем бўлавермаган. Чунки юқорида келтирилган турмуш шароитида кўпроқ оғир юк кўтарадиган нортуялар катта аҳамиятга эга бўлган. Бундай туялар сирасига эса бичилган эркак туяларни киритиш мумкин. Уларнинг юк кўтариш қуввати ва чидамлилиқ даражаси ҳам оддий бичилмаган ва ургочи туяларга нисбатан юқори бўлган. Кўриб турганимиздек, бу масалада А.Р. Муҳаммаджоновнинг фикрларини тўғри, деб ҳисоблаш мумкин. Ҳақиқатдан ҳам «буғра» бу – оғир юк кўтарадиган, бичилган туя бўлиб, туянинг каттаси, яъни нортуя ҳисобланган.

Кўчманчи чорвадор яғмо қабиласи бежизга бу кучли ҳайвонни ўзларига тотем-ибтидо сифатида танлашмаган. Албатта, ўша даврда туя узоқ, машаққатли йўлларда тегишли манзилга етказиб борувчи транспорт воситаси сифатида ҳам жуда қадрланган.

Шундай қилиб, «буғра» – бу оғир юк кўтарувчи бичилган туя бўлиб, яғмо қабиласининг тотеми ҳисобланган, кейинчалик Қорахонийлар давлати ҳоқонлари номига унвон ўрнида қўлланилган. Лекин «буғра» атамасини унвон ўрнида қачондан бошлаб, нима учун ҳоқон номида қўлланилгани ҳақида манбаларда аниқ айтилмаган. Қорахонийлар давлати тарихини ўрганиш жараёнида биз ҳоқон унвонидаги «буғра» атамасини асосан кейинги

даврларда, яъни давлат ташкил топган вақтларда эмас, балки X асрнинг 2-ярмидан кейинги даврда кўпроқ кузатамиз.

Аниқроқ қилиб айтганда, қорахонийлар номида бу унвон асосан Сатук Буғра Қорахон (930-955) давридан бошлаб кўпроқ учрайди. Унинг авлодларининг деярли барчасининг номида ҳам бу атамани учратамиз (Хорун Буғрахон, Муҳаммад ибн Юсуф Буғрахон, Иброҳим ибн Наср Буғрахон ва бошқалар). Бу ҳодисани эса кўпгина муаллифлар Қорахонийлар давлатини бевосита яғмолар томонидан ташкил этилганлиги ҳақидаги нотўғри илмий қарашлар билан боғлашади. Бу ҳақда ишимизнинг олдинги саҳифаларида ҳам айтиб ўтганимиздек, айрим тадқиқотчилар Сатук Буғрахонни Қорахонийлар давлатининг бошловчиси, давлатга эса яғмо қабиласи асос солган, деб кўрсатишган. Агарда ҳақиқатдан ҳам Сатук Буғрахон давлат асосчиси бўлган тақдирда ҳам, давлатни яғмолар ташкил этган, деган фикрлар асоссиздир. Чунки Сатук Буғрахон – бу дастлаб қайд этганимиздек, қарлуқ ҳукмдори бўлмиш Билга Қул Қодирхоннинг невараси эди. Шу ўринда, бир мулоҳазали савол туғилади. Нима учун «буғра» атамаси яғмо қабиласи ибтидоси ҳисобланса-да, давлат ҳукмдорлари қарлуқлардан бўла туриб, ушбу унвон билан улуғланган?!

Бу мураккаб, чигал масалада К.Ш. Шониёзов кўйидагича фикр билдиради: «Тилга олинган атамалар (буғра, арслон – Б.М) мавжуд бир қабилла (чиғил ёки яғмо)нинг ўнгони (тамғаси) бўлмаган. Бу атамалар давлатни бошқараётган хоннинг жамиятда тутган ўрнига, мавқеига, маҳоратига ва ислом динига бўлган муносабатларига қараб берилган бўлиб, уларни номларига қўшиб айтилган»¹.

Тадқиқотчининг фикрига кўра «буғра» – бу фақат яғмо қабиласига тегишли тотем бўлмаган. У фикрини давом эттириб, ушбу унвон бошқа ҳоконларда ҳам мавжуд бўлганлигини мисол тарикасида келтириб ўтади².

¹ Шониёзов К.Ш. Қарлуқ давлати ва қарлуқлар. – Б. 42.

² Ўша жойда. – Б. 42-43.

Олимнинг бу қайдлари албатта эътиборга молик бўлиб, ҳар бир тотем номи билан боғлиқ бу унвонлар бошқа туркий қабилаларга ҳам бегона эмаслигини англатади. Лекин бизнинг назаримизда, қорахонийларда бу унвоннинг ҳоқон номларида мустаҳкам ўрин эгаллашига сабаб бўлган бошқа жиҳатлар ҳам мавжуд.

Демоқчимизки, «бугра» атамаси бошқа қабила ҳоқонлари номида ҳам унвон сифатида ишлатилган бўлиши мумкин, лекин Қорахонийлар давлатига хон номидаги бу улуғловчи сифатнинг кириб келишига яғмо қабиласи сабаб бўлганлиги эҳтимолга яқинроқдир. Бу билан биз «бугра» унвони яғмо қабиласига тегишли экан, демак подшолар ҳам шу қабилага мансуб бўлган, демоқчи эмасмиз. Фикримизни давом эттирадиган бўлсак, давлат ҳукмдори номидаги бу унвон тотем сифатида қайси қабилага тегишли бўлса, шу қабиланинг мазкур давлат таркибида эканлигини тасдиқловчи ҳолатдир.

Яғмоларни аввал ҳам айтганимиздек, давлатда тутган ўрни жуда аҳамиятли бўлган. Уларнинг жанговарлик руҳиятига эга ҳарбий бўлинмалари сиёсий курашларда фаол қатнашиб келган. Яғмо қабиласи Қорахонийлар давлати таркибида бўлиб келган бошқа қабилалар каби ўзаро этник-маданий алоқаларда иштирок этиб келишган. Бу жараёнларнинг натижасида улар ҳам аста-секин давлат бошқарувида оид муҳим масалаларни ҳал қилишда қатнаша бошлашган. Айниқса, қорахонийларнинг тахт учун ўзаро курашларида яғмо қабиласининг ҳарбий қўшинлари ҳал қилувчи таъсир кучига эга бўлган.

Ушбу ҳолатларнинг барчасини умумлаштирган ҳолда айтадиган бўлсак, «бугра» унвони яғмоларнинг айнан шу давлатдаги фаол фаолияти натижасида хон номига кўшиб айтилган. Фикримизни тасдиғи сифатида айрим мулоҳазаларимизни ҳам билдириб ўтадиган бўлсак. «Бугра» унвони юқорида айтганимиздек, Сатук Буграҳон ва унинг авлодлари бўлмиш кейинги ҳоқон номларига асосан X асрнинг 2- ярмидан бошлаб кўшиб айтилган.

Ушбу жарангдор унвонни айнан шу даврдан бошлаб хон номларида учраши ҳам бесабаб эмас. Чунки X аср ўрталарига келиб, Қорахонийлар давлати кўшни давлатларнинг заифлашуви (яъни Сомонийлар) ҳисобига ҳам илгарига нисбатан куч-қудрати анча ўсди. Ундаги мавжуд қабилаларнинг ўзаро уюшиши ягона қудратли ҳукмдор қорахонийлар теварагида кечган. Энди бу давлатда бир ёки икки қabila аҳолиси эмас, балки барча қабилалар ўзаро бирикиб, давлат ҳаётида биргаликда фаолият юритишган. Қудратли ҳукмдор ҳам уларнинг барчасининг кўмагига мухтож бўлган, шу сабабдан қорахонийлар ҳам қабилаларни бирлаштириб туриш, ҳам давлатни яхлит ҳолда тутиб туриш учун қабилалар ўртасидаги иттифокни сақлашни ўз бурчлари, деб билишган. Шунинг учун ҳоқонлар қайси қабиладан бўлганлигидан қатъий назар барча қабилаларни ўзига яқин тутиб, уларнинг давлатдаги аҳамиятини инкор этмаган ҳолда, шу қабилаларнинг тотемларини унвон сифатида ўз номларига қўшиб айтишган.

Фикримизча подшолик даражасига қabila тотемларининг номлари билан нисбат берилиши, шу қабиланинг давлат ҳаётидаги ўрни билан боғлиқ бўлиб, «буғра» тотеми ҳам яғмо қабиласининг нуфуз ва даражасига кўра ҳукмдорлар номига унвон сифатида, бошқа улуғловчи унвонлар билан бирга қўшиб айтилган. Ушбу унвоннинг хон номларида қанчалик кенг йўсинда қўлланилганини шундан ҳам билса бўладикки, тарихий манбаларда, баъзан қорахонийлар сулоласини «буғраҳонлар», давлатини эса «Буғраҳон давлати», деб аташ расм бўлган. Кўришиб турибдики, ҳоқоннинг кўпдан-кўп улуғловчи унвонларидан бири бўлмиш биргина «буғраҳон» атамасининг хон номларида қўлланилишининг ўзи шу даражада мунозараларга бойки, биз ҳам ушбу масалада изланишни ҳали яна давом эттиришни ният қилиб қоламиз.

Қорахонийларда ҳоқонлар «буғра» унвони билан бирга «арслон» унвони билан ҳам улуғланган. «Арслон» (Шер) – бу ўз номидан ҳам англашиб турибдики, ҳайвонот дунёсининг подшоси, ҳукмдори сифатида таърифланиб келинади. Туркий халқлар ҳам қадимдан бу ҳайвонга эътиқод қўйишиб,

ўзларининг қудратли ҳукмдорлари номларини шу хайвон номи билан атаб келишган. Манбаларда «арслон» номи чигил қабиласининг тотеми, деб берилган. Лекин нафақат чигил қабиласида, балки бошқа турк қабилалари ҳам ушбу хайвонни муқаддас тутишган. Кўпгина афсоналарда ҳам арслон номи тилга олиниб, унинг тимсолида қудрат, шижоат, эпчиллик ва ҳукмдорлик рамзи акс эттирилган.

Шундай қилиб, «арслон» тотеми ҳам унвон ўрнида қорахонийларнинг ҳукмдорлари номига қўшиб айтилган. Масалан, Сатук Буграҳон ўғилларидан бири – Бойтош (Мусо) Арслонхон ҳам шу унвон билан улуғланган. Айнан шу Мусонинг авлоди бўлмиш «алийлар» Қорахонийлар давлати икки қисмга, яъни Ғарбий ва Шарқийга бўлинганда, Ғарбий қисмига ҳукмронлик қилишган.¹

«Арслон» унвонини яна Сулаймон ибн Юсуф Қодирхон, Муҳаммад ибн Наср каби хонларнинг номларида ҳам учратамиз. Умуман олганда, ушбу «арслон» атамасини тўғридан-тўғри ҳукмдор номи ўрнида қўлланилганини бошқа туркий сулола вакилларида ҳам кузатишимиз мумкин. Хусусан, салжукийларнинг забардаст ҳокони Алп Арслон (1063-1072), ануштегинийлардан Абулфатх Эл Арслон (1156-1172), ғазнавийлар сулоласининг сўнгги вакилларида бўлмиш Арслоншоҳ (1116-1119) каби ҳукмдорлар шу улуғвор ном билан аталган².

Албатта, «арслон» тотеми ҳам унвон ўрнида келиб шу ҳукмдорнинг обрў-эътибори, шон-шуҳратини англатган. Лекин бу дегани, ушбу номдаги хонлар доимо номига яраша шуқухли бўлавермаган. Масалан, манбаларга мурожаат қилсак, Абулғозийхон қуйидаги тарихий воқеани қайд этган: «Ул вақтда Қарлуқнинг подшоҳи Арслонхон теган эрди. Ул Кубилай нуёнга қўшилиб, ўзининг қизини бош қилиб кўп пешкашлар билан келиб, хонни кўрди. Тақи онт ичди то ўлгунча бандалиқдин бўйнимни тўлғамайин теб.

¹ Шониёзов К.Ш. Қарлуқ давлати ва қарлуқлар. – Б. 47.

² Зиё А. Ўзбек давлатчилиги тарихи. – Тошкент: Шарк, 2000. – Б. 313-314.

Хон таки ўз жамоатидин бир қиз берди. Иноят ва шафқат қилиб қайтарди. Тоқи Чингизхон бекларина боқиб айтди: Муни нечук Арслонхон теб бўлур. Бу кундин сўнг муни Арслон сайроқ тесунлар теб ҳукм қилди»¹. Ҳақиқатдан ҳам шу даврда (XIII аср бошлари) Ила дарёси соҳилидаги Қарлук давлати ҳукмдори бўлган Арслонхон Чингизхон олдига бош эгиб борган.

Унинг бундан бошқа мақбулроқ йўли ва имконияти ҳам йўқ эди. Бу билан у ўз қавмини муқаррар ҳалокатдан сақлаб қолган эди. Чингизхон Арслон номини ўз ўрнида мустақил қудратли ҳукмдор, деб тушунгани учун унинг бу қилмишини, яъни итоаткорлигини назарда тутиб, Арслонхон номини камситиб «Арслон сайроқ тесунлар», деб буйруқ берган. Биз бу мисолларни келтириш орқали айтмоқчимизки, «арслон» атамаси унвон ва ном сифатида хон номларига шунчаки қўйилмаган, балки бу унвон ҳукмдорнинг арслон каби ҳақиқий подшоҳлик қудратига эга бўлишини ният қилган ҳолда берилган.

Демак, Қорахонийлар давлатининг ҳоқонлари номларида «арслон» тотеми улуғловчи фахрий унвон сифатида келган. Шу ўринда «тонга» атамаси хусусида ҳам тўхталиб ўтсак. Негаки бу атама мазмун жиҳатдан «арслон» унвонига яқин бўлиб, у ҳам давлат ҳукмдорлари номида унвон сифатида кенг қўлланилган. Лекин ушбу атамани ҳозирги кунда тотем ўрнида қайси ҳайвон номини аниқлаштириши биров баҳсталабдир. Махмуд Кошғарий ўз асарига «тонга» атамасини изоҳлар экан, уни шундай қайд этган: «Тонга шер ботир, баҳодир, филни ўлдирувчи энг кучли ҳайвондир»². Лекин «девон»нинг бошқа бир жойида эса «тонга» сўзи ҳинд йўлбарси сифатида келтирилиб, айти пайтда, ушбу атама кишига лақаб, яъни унвон сифатида қўлланилиши ҳам кўрсатиб ўтилган³.

Умуман олганда, мазкур асардаги «тонга» атамасига оид бўлган маълумотларни умумлаштирадиган бўлсак, «тонга»ни йўлбарс ҳайвони сифа-

¹ Абулғозий Баҳодурхон. Шажарайи турк. – Б. 32.

² Махмуд Кошғарий. Девону луготит-турк. 3-жилд. – Б. 413.

³ Уша жойда. – Б. 379.

тида тушуниш ҳақиқатга яқинроқ, деб ўйлаймиз. Қадимги туркий халқларда йўлбарс ҳақида турли асотирлар, фикр-у қарашлар ҳам мавжуд. Масалан, қадимги туркий адабиётнинг бир намунаси сифатида баҳоланган «Ирқ битиги»да ҳам йўлбарсга даҳлдор бўлган ушбу таъбирномани учратамиз: «Йўлбарс кийик овига борди. У кўп ўлжа топиб инига хурсанд бўлиб келар дер, шундай билинглар: яхшидир бу», ёки яна «яширинган йўлбарсман, камиш орасидадир бошим, шундай кучлиман, жасурман. Шундай билинглар: яхшидир бу»...¹.

«Ирқ битиги»да бунга ўхшаш йўлбарсга оид таъбирлар кўп бўлиб, умуман бу шу даврга оид йўлбарс ҳақидаги тасаввурлардан дарак беради. Албатта, бу мисолларни келтириш орқали биз «тонга» атамаси айнан йўлбарсни англатади, деб қатъий ҳукм чиқармоқчи эмасмиз. Эҳтимол, бу ҳақда аниқроқ бўлган бошқа фикрлар ҳам бордир.

Қорахон номларида тонга лақаби бир неча кишида бўлган. Масалан, Сулаймон ибн Сатук Тонга Элок, Аҳмад ибн Али Тонга Қорахон, Наср Али ибн Тонга Тегин, Муҳаммад ибн Ҳасан Тонга Тегин ва бошқалар. Лекин «тонга» тотеми Қорахонийлар давлати таркибидаги қайси қабиланинг ибтидоси – тотеми бўлганлиги ҳақида манбаларда бирон-бир аниқ маълумотларни учратмадик. Бу тотем номи билан аталган хонлар эса қорахонийлар даврига қадар ҳам туркий сулолаларда хон номида унвон ўрнида кўплаб учрайди. Масалан, Туркий ҳоқонликнинг Тонга Али Дулухон (631-634), Тўнгшад-Ишбара Тўлисшад (634-639) каби ҳукмдорлари ҳам мазкур унвон билан улуғланган.

Туркий халқлар ўзларининг афсонавий қаҳрамони бўлган Афросиёбни ҳам туркий тилда Алп Эр Тонга, деб аташгани маълумдир². Демак, «тонга» унвони фақат қорахонийларгагина тааллуқли эмас экан. Унинг у ёки бу шаклда қўлланишини барча туркий қавмларда ҳам кузатишимиз мумкин. Бу

¹ Насимхон Раҳмон. Турк ҳоқонлиги. – Тошкент: А.Қодирий, 1993. – Б. 135-137.

² Маҳмуд Кошгарий. Девону луғотит-турк. 3-жилд. – Б. 163.

эса туркий халқларнинг ўзаро ижтимоий муносабатларида, мафкуравий қарашларидаги ривожланишининг узвийлик асосида умумийлик ва алоқадорликда кечганлигини англатади.

Қорахонийлар фақат қабила тотеми билан боғлиқ унвонлар билан улуғланмаган. Уларнинг номида нуфуз ва даражани англатувчи, мазмун моҳиятига кўра қадимдан ривожланиб келган туркий давлатчилик анъаналари билан боғлиқ бўлган унвонлар ҳам қўлланган. Бунга «тавғачхон» атамаси яққол мисол бўла олади. Бу атама унвон сифатида қорахонийлар номидаги энг улуғвор унвонлардан бири бўлган. Буни манбаларда келтирилган маълумотлардан ҳам билиш мумкин. Жумладан, Юсуф Хос Ҳожиб ўзининг «Қутадғу билиг» номли асарида ҳоқонга бағишлов қисмининг бошланишида хоннинг тўлиқ номини унвонлар билан бирга келтиради, яъни «Шавкатли, зафарли, мададли, ҳақиқат ва дин таянчи Товғач улуғ Бугра Қорахон або Али Ҳасан бинни Арслонхон раҳматуллоҳи алайҳим шаънига...», дея қайд этган¹.

Шундай бўлса-да, «тавғачхон» атамасининг этимологик жиҳатдан мазмун-моҳияти нимани англатиши хусусида фанда махсус тадқиқотни ва яқдил бир тўхтамга келинган фикрни учратмадик. Аксарият асарларда «тавғачхон» атамаси «тамғачхон» шаклида ёзилиб, маъноси эса «хонлар хони», дея талкин этилган². Лекин «тавғачхон» атамасини этимологик жиҳатдан таҳлил қилганда, ундан «хонлар хони», деган маъно келиб чиқмайди. Бу ҳақда кенгроқ мулоҳаза юритадиган бўлсак, маълумки Туркий ҳоқонлиги даврида «Тавғач», деб Хитойда ҳукмронлик қилган Тан сулоласи англашилган. Эҳтимол бунда Тан сулоласи томонидан эгалланган Хитойнинг шимолий-шарқий ва ғарбий ҳудудлари назарда тутилгандир. Чунки Тан сулоласи даврида (VII-IX аср) Хитой империяси куч-қудратга тўлиб, унинг ҳудудий чегаралари ҳам ниҳоятда кенгайиб борган.

¹ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. – Б. 73.

² Муҳаммаджонов А.Р. Ўзбекистон тарихи. – Б. 110.

Лекин биз бу ўринда Хитой империяси деганда, тўлиқ ҳолдаги ҳозирги Хитой давлати чегараларини тушунмаслигимиз керак. Бу даврда Тан империяси ҳозирги Хитойнинг жануби-шарқий ҳудудларида жойлашган эди. Унинг шимоли ва ғарбидаги улкан ҳудудларда эса жуда катта кўчманчи-чорвадор туркий қабилалар истиқомат қилишган. Ўз навбатида «буюк дашт», деб номланган бу ҳудудларда Туркий ҳоконлиги ҳукмронлик қилган¹. Бу ҳоконлик заифлашиб парчаланиб кетгач (VIII асрнинг биринчи ярми), бу ҳудудларда ҳам Тан империясининг сиёсий таъсири кучайиб боради. Бу ерда жойлашган аҳолини эса имкон даражада хитойлаштириш ҳаракати авж олдирилади.

Албатта, империянинг шовинистик руҳдаги у сиёсати қисман бўлса-да амалда ўз натижасини берди. Лекин шимолий-ғарбий Хитойда жойлашган туркий қабилалар барибир ўзларида туркий руҳиятини сақлаб қолишди. Шунинг учун ҳам кейинги даврларда, аниқроқ қилиб айтганда, X-XI асрларда Хитой географик ҳудудий жиҳатдан манбаларда учга бўлинган ҳолда тилга олиб ўтилган. Буни Махмуд Кошғарий томонидан келтирилган маълумотлардан ҳам билиб олишимиз мумкин. «Девон»да бу ҳақда қўйидагича қайд этилган: «Чин аслида учтадир: 1) Юқори Чин – бу Шарқда бўлиб, бунга Тавғач дейилади; 2) Ўрта Чин, буни Хитой дейилади; 3) Қуйи Чин, буни Бархан дейилади ва у Қашқардадир. Лекин ҳозир Тавғачни Мочин, Хитойни Чин деб юритилади»².

Келтирилган бу маълумотларни таҳлил этсак Чин, деб юритилган ҳудудда Хитой халқи яшаган бўлса, Мочин, яъни Тавғачда эса туркий халқлар яшаган. Тарихий адабий асарларда эътироф этилган Чин-Мочин иборасидан англаш мумкинки, Махмуд Кошғарий томонидан қайд этилган Қуйи Чин – Қошғар, яъни Шарқий Туркистон ҳудудлари ҳам кейинчалик Мочин юртининг бир қисми сифатида таърифланган. «Девон»да ҳавола

¹ Гумилев Л.Н. Қадимги турклар. – Б. 140-194.

² Махмуд Кошғарий. Девону луготит-турк. 1-жилд. – Б. 423.

этилган дунё харитаси Мочин юрти уч томони денгиз билан ўралган ҳолда тасвирланган. Уни Шарқда Япония билан денгиз орқали ажралиб турганлигини кузатишимиз мумкин¹.

Демак, биз Мочин деганда, Шарқий Туркистондан бошлаб то Манчжуриягача бўлган ҳудудларни тушунишимиз мумкин экан. Бу ҳудудларда эса юқорида айтиб ўтганимиздек асосан туркий қабилалар яшаган. «Тавғач» ва «тавғачхон» атамалари ҳам айнан шу тарихий жараёнлар билан бевосита боғлиқ эканлиги эса шубҳасиздир. Кўриниб турибдики, «тавғач» атамаси тарихий-географик ва этник атама сифатида жуда кенг қамровга эга эканки, у маъно ва мазмун жиҳатдан турли даврларда турлича шаклни ўзида ифода этиб келган. Қорахонийлар даврига келиб хон номларида унвон сифатида ишлатилган мазкур атама ўз мазмунига кўра янада улуғвор тусга кириб борган.

Махмуд Кошғарий бу ҳақда мамлақати қадимги ва катта хон маъносида ҳукмдорларни «тавғачхон», деб аташни қайд этган. У шунингдек, «таттавғач» иборасига шарҳ бераётиб, унга «форс ва турк демакдир», дея изоҳ бериб ўтган². Ушбу маълумотларни умумлаштирган ҳолда фикр юритадиган бўлсак, «тавғач» атамаси географик жиҳатдан ҳозирги Хитойнинг шимоли ва шимоли-ғарбини англатган. Бу ҳудудларда эса қадимдан асосан туркий қабилалар яшаб келишган. Қорахонийлар давлати кенгайиб, аҳолиси таркибига кўра жуда кўп туркий қабилаларни бирлаштириб, салтанат даражасига эришгач, давлат ҳукмдорлари ҳам анъанавий тарзда шунга муносиб равишда улуғвор унвонлар билан улуғланган. Уларнинг номидаги «тавғачхон» унвони ҳам худди шу тарихий жараёнлар натижаси бўлиб, у «қадимги ва катта юртга эга бўлган барча туркий халқларнинг энг улуғ хони» деган маънони ўзида мужассам этган.

¹ Махмуд Кошғарий. Девону луготит-турк. 1-жилд. (харита).

² Ўша жойда. 1-жилд. – Б. 423.

Шундай экан, «тавғачхон» атамаси туркий халкларда қадимдан мавжуд бўлиб, у ўзининг узоқ даврий тарихи мобайнида ўз мазмун-моҳиятини турли тарзда ифода этган, Қорахонийлар даврида эса бу атама ҳоқон номларида мартабали унвон сифатида кенг ишлатилган.

Диссертациямизнинг ушбу қисмига хулоса сифатида айтиш мумкинки, Қорахонийлар давлати ҳоқонлари номларида улуғловчи унвон сифатида акс этган қабила тотемлари ва ҳукмдорнинг нуфузи ҳамда даражасини оширувчи фахрий унвонларнинг ҳар бири ўз маъноси, моҳияти ва аҳамиятига эга бўлган. Бу шу унвон соҳиби бўлган ҳоқоннинг нафақат обрў-эътиборини англатган, балки бу унвонларнинг туб замини, асоси, туркий, давлатчилик тарихи билан бевосита боғлиқ бўлиб, у шу давлатнинг ижтимоий-мафкуравий ҳаётини ҳам ўзида акс эттирган.

Биз кўриб ўтган барча ҳоқон унвонлари ижтимоий ҳаёт билан боғлиқ бўлиб, бу узоқ жараёнлар мобайнида ривожланиб келган. Дастлаб, бу уруғ, қабила тотеми унвон сифатида шу қабиланинг ўзида қўлланган бўлса, кейинчалик қабилалар иттифоқи давлат даражасига кўтарилгач, бир қабилага тегишли тотем энди бутун қабилаларни бирлаштириб, уюштириб турган ҳоқоннинг номида акс этган. Ҳоқон номида фахрий унвон ўрнида қўлланган тотемлар (буғра, арслон, тонга) давлат таркибидаги қабилаларнинг ҳоқон сиёсатида муҳим аҳамиятга эга бўлганлигини кўрсатади. Лекин ушбу давлат ўзаро қабилалар иттифоқидан ташкил топган уюшма бўлганлиги учун, улар ўртасидаги тенглик, ҳамжиҳатлилик ва иттифоқчилик шартларидан келиб чиққан ҳолда, ҳоқон номларига «буюк хон», «улуғ хон» мазмунини берувчи умумий «қорахон» унвони қўшиб айтилган. Бу ўринда «қорахон» унвони билан бирга «тавғачхон» унвони ҳам тенгма-тенг равишда қўлланилган.

2.3. Маҳаллий ҳокимият бошқарувида «элоқхон» ва «тегин» унвонларининг қўлланилиши ҳамда уларнинг вазифаси

Ҳар бир йирик давлатда бўлгани каби қорахонийлар ҳам марказий давлат бошқаруvidан ташқари маҳаллий ҳокимият бошқаруви тизимига эга бўлган. Шарқий Туркистон, Еттисув, Фарғона водийси ва Мовароуннахрнинг марказий ҳудудларини қамраб олган бу улкан салтанатни бошқаришда куйи ҳисобланган маҳаллий ҳокимият бошқаруви катта аҳамият касб этган. Маҳаллий ҳокимият бошқаруви ҳудудий жиҳатдан эл-юрт ва вилоятларга бўлиниб, уларни «элоқхон» ва «тегин» унвонидаги кишилар бошқарган. Бу унвон эгалари ўзларига бириктирилган ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий равнаки учун масъул бўлиб, бу борада улар олий ҳукмдор «қорахон»га итоат этишган.

«Элоқхон» ва «тегин» атамалари шу давр тарихига доир манба ва адабиётларда гарчи кўп мартаба тилга олинса-да, уларнинг этимони ва мазмун-моҳияти хусусидаги масалалар фанда ханузгача баҳсталаб бўлиб келмоқда. Шу сабабли биз ишимизнинг мазкур қисмида асосан давлат бошқарувида оид бўлган бу юксак мартабали унвонлардан ҳисобланган «элоқхон» ва «тегин» атамаларининг мазмун-моҳияти ҳақида фикр-мулоҳазалар юритмоқчимиз.

«Элоқхон» атамаси тарихий-адабий асарларда кўп учраса-да, унинг этимони хусусидаги бирон-бир аниқ маълумотни кўрмадик. Рус тилида битилган илмий-тарихий асарларда ушбу атама «илекхан» тарзида ёзилган бўлса¹, бошқа асарларда эса ушбу атама «илекхон», «эликхон», «илоқхон» ва «илигхон» каби турли шаклларда қайд этилган².

¹ Бартольд В.В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. – М.: Наука, 1968. Соч. Т. V. – С. 70; Федоров М.Н. Политическая история Средней Азии в конце X-XI веках по данным Караханидской нумизматики: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Тошкент: ИИА АН УзССР, 1968. – С. 16-17.

² Ўзбекистон ССР тарихи / И.М.Мўминов таҳрири остида. – Тошкент: Фан, 1974. – Б. 79; Ғафуров Б.Ғ. Тожиклар. – Душанбе: Ирфон, 1983. – С. 539 (тожик тилида); Зиё А. Ўзбек давлатчилиги тарихи. – Тошкент: Шарк, 2000. – Б. 108.

«Элоқхон» атмасининг мазмун-моҳияти хусусига келсак, айтиш мумкинки, ҳар бир атаманинг қўлланилиши ўз даврининг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий воқелигидан келиб чиқади. «Элоқхон» атамаси ҳам Қорахонийлар давлатида давлат бошқаруви тизими билан боғлиқ бўлиб, бу атама эл-юрт ҳокимлари номида унвон сифатида қўлланилган. Аввал ҳам кайд этганимиздек, Қорахонийлар давлат бошқарув тизимида энг юқорида «қорахон» унвонидаги «буюк хон» турган. Ундан кейинги поғонани эса эл-юрт, улус ҳокимлари, яъни биз фикр юритаётган «элоқхон» унвонидаги кишилар эгаллашган¹. Эл-юрт эса ўз навбатида вилоятларга бўлиниб, вилоятларни «тегин» унвонли шахслар бошқарган².

Демак, салтанат бир неча эл-юрт, улусларга бўлинган бўлса, шу ҳудудларни «буюк хон» Қорахоннинг ноиб сифатида «элоқхон» унвонидаги кишилар бошқаришган. Бу унвон-мартаба эгалари ўзларига тегишли ҳудуднинг ҳар томонлама ривожланишига жавобгар бўлиб, бу борада олиб борилган ишларга раҳнамолик қилишган. «Элоқхон» унвони фақатгина сулола хонадонига мансуб кишиларгагина берилган. Мазкур унвон эгаси нуфуз ва даражасига кўра «қорахон»дан кейинги иккинчи ўринда турган. Туркий ҳоконлиги даврида эса ҳокондан кейинги ўринда «жабғу» турар эди. Жабғулар ҳам фақатгина сулола хонадонига мансуб кишилардан чиққан.

Кўриб турганимиздек, биз бунда туркий давлатчилик аъаналарининг узвий боғлиқликда кечган ривожини кузатишимиз мумкин.

Энди келтирилган шу фикр-мулоҳазаларга асосланган ҳолда «элоқхон» атамасини этимологик жиҳатдан таҳлил этадиган бўлсак, бу атама учта компонентдан, яъни «эл-оқ-хон»дан иборат эканлигига амин бўламиз. Бундаги «эл» ва «хон» сўзлари ўз-ўзидан маълум, яъни эл бу – қабила, элат, халқ маъносида келса, хон – бу ҳукмдор, яъни шу элнинг, халқнинг ҳукмдори - хони, деган мазмунни билдиради. “Оқ” сўзи хусусида эса Маҳмуд

¹ Муҳаммаджонов А.Р. Ўзбекистон тарихи. – Б. 113.

² Ўша жойда. – Б. 113-114.

Кошгарий ўз асарида уни ер ва бошқа нарсаларнинг маълум бир хиссасини, қисмини ажратиб, белгилаб берувчи маъноларини англатишини таъкидлаб ўтган¹. Бундан келиб чиқадики бу сўз бирон - бир ҳудуднинг маълум бир қисмини англатиши мумкин экан.

Қадимда туркийларда «қора» атамаси «буюк», «улуғ», деган маънони билдиришини ва Қорахонийлар давлатини ҳам «қорахон» унвонидаги «буюк хон» бошқарганлигини назарда тутсак, бу ерда иккита атама, яъни «оқ» ва «қора» сўзларини бир вақтда ишлатилганлигини кузатамиз. Албатта, бу ўринда «оқ» ва «қора» сўзлари рангни ифодаламайди. Бунда нуфуз ва даражани англатувчи маъно ва мазмун мужассам бўлиб, «қорахон» – бу айтиб ўтганимиздек, энг катта хон, яъни «буюк хон» ҳисобланади. «Оқ» атамаси эса ундан кейинги даражада турувчи ҳукмдорларнинг унвонига кўшиб қўлланилган. Айтмоқчимизки, «эл-оқ-хон» бу – «элнинг-кичик-хони», Қорахондан кейинги «кичик хон», деган маънони англатмоқда. Бу унвон эгалари эса, юқорида таъкидлаганимиздек ўзларига берилган маълум бир ҳудуднинг ҳокими ҳисобланган.

Албатта, «элоқхон» унвонидаги сулола хонадонига мансуб бўлган хонзодалар кейинчалик ўз фаолиятлари давомида салтанат тахтига ўтириб, «қорахон» унвонини ҳам олиши мумкин бўлган. Лекин уларнинг номида унвон сифатида «элоқхон» атамаси ишлатилаверган. Қорахонийлар давлати ҳукмдорларидан ушбу унвон соҳиблари кўплаб учрайди. Булардан Сулаймон Тонга Элоқ, Хорун ибн Сулаймон Элоқ ва бошқа хонларни мисол тариқасида келтириб ўтиш мумкин.

«Элоқхон» атамасини биз нафақат Қорахонийлар давлати тарихида, балки жой номларининг ўрнида ҳам учратишимиз мумкин. Масалан, ҳозирги Тошкент вилоятининг жанубий қисми, Оҳангарон дарёсининг ҳавзаси тарихий вилоят сифатида «Элоқ» (Илоқ), деб аталган. Ушбу вилоят қадимдан

¹ Махмуд Кошгарий. Девону луготит-турк / Индекс-луғат. Ғ.Абдурахмонов ва С.М. Муталибов иштироки ва таҳрири остида. – Тошкент: Фан, 1967. – Б.189.

деҳ-қончилик ва қончилик ҳудудларидан ҳисобланиб, IX-X асрларда бу ерда 13 та шаҳар бўлганлигини ва X аср охирларида қўшни ҳудудлар каби бу вилоят ҳам Қорахонийлар давлати таркибига кирганлиги ҳақида манбаларда маълумотлар келтирилган¹.

Элоқ вилоятининг бу номланишини «элоқхон» атамаси билан айнан ўхшашлигини назарда тутадиган бўлсак, «элоқ» атамаси бу ерда майдонга кўра алоҳида бир кичикроқ юртга – элга нисбатан қўлланилган бўлиши ҳам мумкин.

«Элоқхон» атамасидаги «оқ» сўзи билан боғлиқ алоҳида эл-юрт, давлат номлари ҳам мавжуддир. Бунга биз «Оқ Ўрда»ни мисол тариқасида келтиришимиз мумкин. Тарихдан маълумки, Оқ Ўрда Олтин Ўрданинг бир қисми бўлиб, у Жўжихоннинг ўғли Ботухон ва унинг авлодлари томонидан идора этилган². Оқ Ўрда таркибига Сирдарё ҳавзасининг катта қисми ва Орол денгизининг шимоли-шарқидаги чўллардан Ишим ва Сарисув дарёларигача бўлган ҳудудлар кирган. Энди Оқ Ўрдани Олтин Ўрданинг бир қисми эканлигини назарда тутсак, Оқ Ўрда бу – «Кичик Ўрда», яъни «катта хон қароргоҳидан кейинги кичик хон қароргоҳи», деган маънони англатади. Чунки «ўрда» атамаси турк-муғул халқларида хон қароргоҳига нисбатан қўлланилганлигини эсга олсак, бунда «Катта Ўрда» Олтин Ўрданинг ўзи бўлса, Оқ Ўрда эса унинг таркибидаги «Кичик Ўрда», «кичик қароргоҳ» ҳисобланган.

Биз фикр юритган бу жой номларининг маъно-мазмунини хусусида бошқача фикр-мулоҳазалар ҳам бўлиши мумкин. Биз ҳам бу борада ўз фикримизни тугал хулоса дея олмаймиз, албатта.

Шундай қилиб, Қорахонийлар давлат бошқарувида эл-юрт ҳокимлари номида унвон сифатида қўлланган «элоқхон» атамаси «элнинг кичик хони»,

¹ Буряков Ю.Ф. Историческая топография древних городов Ташкентского оазиса: Ист. археолог. очерк Чача и Алаха. – Ташкент: Фан, 1975. – С. 207; Шониёзов К.Ш. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Б. 221.

² Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994. – Б. 422-424.

деган маънони англатиб, бу унвон эгаси ўзининг нуфузи ва даражасига кўра олий ҳукмдор Қорахондан кейинги ўринда турган.

Энди «тегин» унвони хусусида тўхталсак, маълумки Ўрта Осиё худудларида қадимдан туркий сулолалар бошқарган давлатлар мавжуд бўлиб келган. Бундай давлатлар сирасига Туркий ҳоқонлиги, Қорахонийлар, Ғазнавийлар, Салжуқийлар ва Хоразмшоҳлар каби давлатларни киритиш мумкин. Мазкур давлатлар ягона макон ва муҳитда ташкил топиб, раванк топганлиги учун уларнинг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий тарихи умумий қонуниятлар асосида кечганлиги ҳам сир эмас.

Шунинг учун ушбу сулолаларнинг биридаги давлат бошқарувига оид бўлган ва кенг қўлланилган маъмурий-ҳарбий атамаларни деярли барча бошқа сулолаларнинг давлат бошқарувида ҳам қўлланилганлигини кузатишимиз мумкин. Бу атамалар жумласига биз «тегин» унвонини ҳам киритишимиз мумкин.

«Тегин» атамаси манба ва адабиётларда «такин», «тигин» шаклида ҳам учрайди. Лекин у «тегин» кўринишида кўпроқ учраганлиги сабабли биз уни шу шаклда ёзишни маъкул кўрдик.

Мазкур атама унвон сифатида дастлаб хуннлар даврида қўлланиб, жабғудан кейинги иккинчи олий даражали мансаб бўлган¹. Манбалардан маълумки, «жабғу» унвони Туркий ҳоқонлиги даврида «олий ҳукмдор» бўлмиш «ҳоқон» унвонидан кейин иккинчи ўринда турган². Лекин бу ўринда шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, дастлабки даврларда қабилалар иттифоқи даражасидаги уюшган туркий давлатларда «жабғу» унвони биринчи даражали унвон ҳисобланган. Масалан, қадимги Кушон давлатининг ҳукмдорлари ҳам «шаҳаншоҳ» унвонини ўзлаштиргунларига қадар «жабғу» унвони билан фаолият юритганлар³.

¹ Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. – Тошкент: Давлат Илмий Нашриёти, 2004. 8-жилд. – Б. 327.

² Бичурин. Н.Я. Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. – М.-Л.: Изд. АН СССР, 1950. Т. II. – С. 321.

³ Бобоёров Ғ.Б. Тохаристон ябгулари тарихига доир // Ўзбекистон тарихи. – Тошкент, 2003. - №3. – Б. 5.

Қорахонийлар давлатини ҳам дастлабки даврларда «жабғу» унвонидаги кишилар бошқарганлигини юқорида айтган эдик. Демак, туркий сулолаларнинг давлат бошқарувига оид бу атамалар давлатчилик тараққиётига монанд равишда ўз мазмун-моҳиятини ҳам ўзгартириб борган.

Энди асосий мақсадга кўчадиган бўлсак «тегин» унвони Туркий ҳоқонлиги давридан жуда кенг қўллана бошланди. Унинг асл маъноси хусусида Маҳмуд Кошғарий ўз асарида «тегин – аслида бу сўз кул демакдир», дея изоҳ беради¹. У яна фикрини давом эттириб, бунга мисоллар ҳам келтириб ўтади. Масалан, алп-тегин – баҳодир кул, кутлуғ тегин – муборак кул².

«Девон»да келтирилган бу маълумотлар албатта жуда қадрли бўлиб, уни фақат ўзига хос тарзда тушуниб олишимиз керак бўлади. Чунки манбада берилган «тегин» атамасининг маъноси «кул демакдир», деган ахборотни биз ўз тушунчамиздаги «кул» билан тенглаштирмаслигимиз керак. Масалага кенгроқ назар ташлайдиган бўлсак, Туркий ҳоқонлиги давридаги кул ва кулчилик бу қадимги Миср ва юнон-рим жамиятидаги мавжуд бўлган том маънодаги кулчиликка умуман мос келмайди. Тўғри Туркий ҳоқонлиги даврида ҳам ҳоқонлар асосан ҳарбий юришлар ва истилолар билан машғул бўлишган. Бу сиёсат натижасида, ғолиб турклар жуда кўплаб асирлар ва ўлжаларга эга бўлишган. Лекин улар асирларни ўз ерларига ҳайдаб келиб муайян бир ерга жойлаштирганлар ва улардан янги фуқаро сифатида хирож йиғиб олишни йўлга қўйганлар³.

Бундан кўриниб турибдики, шу даврдаги кул тушунчасини фуқаро сифатида тушунишимиз мумкин экан. Фикримизни давом эттирадиган бўлсак «тегин» атамаси бу шунчаки кул бўлмасдан, балки бир масъулиятли вазифани сидқидилдан бажариб, хизмат қилувчи киши мазмунини ҳам англаган.

¹ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит-турк. 1-жилд. – Б. 391.

² Ўша жойда. – Б. 391.

³ Гумилев Л.Н. Қадимги турклар. – Б. 62-63.

Буни биз юқорида қайд этилган «алп-тегин», «кутлуғ-тегин» каби мазмунли иборалардан ҳам тушунишимиз мумкин.

Абатта, давр ўтиши билан «тегин» атамаси ўзининг асл маъносига нисбатан мазмун-моҳиятини ўзгартириб борган. Фикримизни қувватлаш учун яна Махмуд Қошғарий асарига мурожаат қилсак, унда «Сўнг бу сўзни ҳокония болаларигагина хослаб атадилар», «бу исм Афросиёб болаларига ҳам қўллана бошланди», деган маълумотлар қайд этилган¹. Ҳақиқатан ҳам Туркий ҳоконлиги даврида «тегин» унвонига сулола хонадонига мансуб шахзодалар эга бўлиб, айнаи вақтда улар тахт вориси ҳам ҳисобланган². Бу унвон эгалари кейинчалик тахтга чиқиб ҳокон бўлганда ҳам ўз номларида «тегин» унвонини сақлаб қолишган. Жумладан, Шили Тўлистегин, Қултегин, Йўллиғтегин ва бошқа ҳоконлар шу шарафли унвон билан аталган.

Умуман олганда, «тегин» унвони Қорахонийлар давлатида ҳам сулола хонадонига мансуб кишиларга берилган. Уларга бирон-бир вилоят ноиблиги ҳамда ҳарбий лашкарбоши сифатида қўшинни бошқариш топширилган. Бу сулола вакиллари орасида ушбу унвон эгалари кўп учрайди. Масалан, Алптегин ибн Ҳасан, Сулаймонтегин, Ҳасантегин ибн Али ва бошқалар шу унвон билан улуғланган.

Хуллас, «тегин» унвони Туркий ҳоконлиги ва Қорахонийлар давлатида сулола хонадонига мансуб шахзодаларга қўлланган. Шунинг учун ҳам баъзи тадқиқотчилар «тегин» атамасига «шахзода», дея изоҳ беришган³. Бу фикр эса қайсидир жиҳатдан тўғри ҳисобланади. Лекин тарихий жараёнлар доимо бир хил кечмаганлиги аниқдир. Сабаби сомонийлар, ғазнавийлар, салжук-ийлар сулоласининг ҳукмронлик йилларида «тегин» унвони келиб чиқиши сулола хонадонига мутлақо боғлиқ бўлмаган кишиларга ҳам берилган. Бунга Алптегин, Билгатегин, Ануштегин ва бошқаларни мисол келтириш мумкин.

¹ Махмуд Қошғарий. Девону луғотит-турк. 1-жилд. – Б. 391.

² Гумилев Л.Н. Қадимги турклар. – Б. 61.

³ Насимхон Раҳмон. Турк ҳоконлиги. – Тошкент: А.Қодирий, 1993. – Б. 49; Бобоёров Ғ.Б. Тохаристон ябғулари тарихига доир // Ўзбекистон тарихи. – Тошкент, 2003. – №3 – Б. 9.

Масалани теран англаш учун ўша давр тарихий воқеликлари ва у асосда кечадиган ижтимоий-мафкуравий жиҳатларига эътибор берадиган бўлсак, маълумки, Сомонийлар давлатида ҳарбий бўлинмалар асосан туркий қабилалардан тузилган эди. Улар орасидан етишиб чиққан моҳир қобилиятли лашкарбошилардан бири бўлган Алптегин кейинчалик давлат инқирози арафасида Ғазна шаҳрини эгаллаб, ўз ҳукмронлигини ўрнатган эди. Алптегин вафотидан сўнг, кўп вақт ўтмай, унинг собиқ ғуломи бўлган Сабуктегин мазкур вилоятда ўзининг мустақил ҳокимиятини барпо этиб, Ғазнавийлар давлатига асос солади. Бу борада Хоразмда катта салтанатни ташкил этган Ануштегинийлар сулоласининг асосчиси Ануштегиннинг тақдири ҳам Сабуктегин тақдири билан ҳамоҳангдир. Демокчимизки, Сабуктегин ҳам Ануштегин ҳам ижтимоий келиб чиқишига кўра ҳукмдор оиласига мансуб эмас эди. Лекин улар ниҳоятда кучли қобилият, ақл-заковат, фикр ва тadbир эгалари бўлганликлари боис оддий навкарликдан то сипоҳсалорлик даражасигача бўлган нуфузли ҳарбий мансабга кўтарилишган. Ҳарбий жиҳатдан куч-қудрат ва маҳорат ўша даврда жуда катта аҳамиятга эга бўлганини назарда тутсак, тажрибали ҳарбий лашкарбошилар ҳукмдорларнинг ички ва ташқи сиёсатида асосий таянч бўлганлигини тушуниш мумкин.

Шунинг учун ҳам ҳукмдорлар ўз тахтларининг асосий таянчи бўлмиш бундай ҳарбий лашкарбошиларни сидқидилдан қилган хизматлари эвазига уларга ўз ўғлидек муносабатда бўлиб, уларни «тегин» унвони билан тақдирлагандир. Мантиқан олиб қараганда бу юкоридан билдириб келинаётган фикр-мулоҳазаларга айнан мос келади. Туркий халқлар мафкурасига эътибор берсак, унда давлат ҳукмдорлари «улуғ», «буюк» ҳокон ҳисобланиб, унга хизмат қилиш, содиқ ва вафодор бўлиш унинг тасарруфидаги кишилар учун шарафли иш ҳисобланган. Шу боис ҳокон хизматидаги ҳар қандай киши, бирор оғир масъулиятли вазифани қойилмаком тарзда бажарганида ҳам ўз ҳукмдори олдида ўзини камтарона «қул»дек тутиш одати мавжуд бўлган. Бу ҳақда Маҳмуд Қошғарий ўз асарида «Кулингиз фалон қилди» деб

«кулингиз» ўрнида «тегин сўзини ишлатар эдилар», деган маълумотни қайд этган¹.

Демак, «тегин» атамаси қадимдан мавжуд бўлиб, ижтимоий-сиёсий вазиятга кўра ўз мазмун-моҳиятини ўзгартириб борган. Бу атама Туркий ҳоконлиги ва Қорахонийлар давлати даврида йирик давлат мансаби сифатида фақат ҳукмрон сулола хонадонига мансуб шахзодаларга шарафли унвон сифатида қўлланган бўлса, Сомонийлар, Ғазнавийлар ва Салжуқийлар давлатида ҳукмдорга сидқидилдан хизмат қилган ва ўзини маҳоратли ҳарбий лашкарбоши сифатида кўрсата олган кишиларга ҳам ижтимоий келиб чиқишдан қатъий назар мазкур унвон берилган.

Хулоса қилиб айтганда, Қорахонийлар давлат бошқарувида маҳаллий ҳокимият тизими ҳам ўзига хос идора услубига эга бўлиб, бу тизим тарихий давлатчилик анъаналари ва тажрибаларига асосланган ҳолда қурилган эди. Давлат маъмурий жиҳатдан эл-юрт ва вилоятларга бўлинган бўлса, уларни бошқарувчи ҳокимлар «элоқхон» ва «тегин» унвони билан улуғланганлар. Бу унвон эгалари кейинчалик хон тахтига ўтириб, «қорахон» унвонига ҳам сазовор бўлишлари мумкин бўлган. Айтиш мумкинки, «тегин», «элоқхон» ва «қорахон» унвонлари бу ўринда давлат бошқарувида кетма-кет келувчи давлатнинг олий даражали мансаб пиллапоялари ҳисобланган.

3-БОБ. ҚОРАХОНИЙЛАР ДАВЛАТИНИНГ ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ АСОСИ ВА ДАВЛАТ БОШҚАРУВИ

3.1. Ҳоконликнинг ижтимоий-иқтисодий негизи

Тарихдан маълумки, ҳар бир давлат ўзининг ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан таянч бўлган маълум бир асосига эга бўлган. Албатта, усиз жамият ва давлат ҳаётини тасаввур ҳам этиб бўлмайди. Шунинг учун Қорахонийлар давлати тарихини ўрганишда, тарихий-воқеа ҳодисаларнинг жараёни ва уларнинг мантиқий боғланишини асослаш учун давлатнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётини чуқур идрок эта билиш ҳам зарур ҳисобланади. Мазкур давлатнинг бу борадаги тарихи хусусида мавжуд манбалар ва адабиётларда жуда кўп маълумотлар берилган¹.

Лекин бу маълумотларда қатор факт ва далилларни шарҳлаб ўтиш билан қаноатланиб, уларни аввалги воқеа-ҳодисалар билан боғлиқ ҳолда таҳлил этишга етарлича эътибор берилмаган. Демокчимизки, Қорахонийлар давлати ўзининг узоқ тарихи давомида илк даврдан (766 йил – IX асрнинг 1-ярми) ривожланган даврини (XI-XII аср) қиёслайдиган бўлсак, бу даврлар мобайнида унинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётининг замини ўзгариб борганлиги ва ўзида янгила кўринишни ифода этганлигини кузатишимиз мумкин.

Маълумки, туркий қабилалар қадимдан асосан кўчманчи-чорвадор сифатида ҳаёт кечириб келишган. Бу уларнинг турмушини умумий қиёфасини қай даражада бўлишини ҳам белгилаб берган. Туркий ҳоконлиги даврида ҳар бир уруғ, қабиланинг ўз чорва моллари ва уларни боқиш учун алоҳида ажратилган яйлов ерлари бўлган. Мазкур чорвадор қабилалар ёз фаслида дашт ва чўлларда ўт-ўлан қуриб қолганда ўз чорва молларини

¹ Бартольд В.В. Извлечение из «Зайн ал-ахбар». Сочинения. Т. VIII. – М.: Наука, 1973. – С. 24-62; Махмуд Кошгарий. Девону луготит-турк. Индекс-лугат. – Б. 397-401; Белицкий А.А., Бентович И.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. – Л.: Наука, 1973. – С. 389; Бернштам А.Н. Археологические очерки Северной Киргизии. – Фрунзе: Киргосиздат, 1941. – С. 112; Исторический топографии Чуйской долины // ВДИ. – Москва, 1940. - №2. – С. 191-198 ва бошқалар.

Тяншань, Олтой ва Хангай тоғлари ёнбағирларидаги ўтлоқларга ҳайдаб келишган. Лекин киш фаслида тоғда қор кўп ёғиши сабабли подаларни яна чўл минтақасига қайтаришган¹. Табиатнинг инжиқликлари билан боғлиқ бўлган бу ҳаёт тарзи уларнинг руҳиятида ҳам ўз аксини топган.

Чорва молларини боқиш бу кўпчилик меҳнатини талаб қилмайди. Шунинг учун кўчманчи туркий қабилаларда деярли барча эркаклар ҳарбий жангчи ҳисобланган. Уларнинг асосий машғулоти эса уруш бўлиб, унда ўз ҳудудини ҳимоя қилиш, қўшни қабила ва давлат ерларини эгаллаш бирламчи вазифа ҳисобланган. Кўчманчи қабилаларни турғун аҳолига нисбатан кўпгина ҳолларда ҳарбий жиҳатдан устун бўлиб келганлигини эътиборга олсак, Туркий ҳоконлиқнинг ташкил топиши ва уни тезда қудратли давлатга айланишининг сабаблари бирмунча ойдинлашади. Чунки бунда унинг таркибидаги туркий қабилаларнинг доимо жанговар ҳолатда бўлганлиги муҳим аҳамиятга эга бўлган. Умуман кўчманчи туркий қабилаларда давлатнинг юзага келиши масаласи кўпчилик олимларни қизиқтириб келган². Фикримизча, бу масалалар юқорида келтирилганидек ижтимоий ҳаёт тарзи билан боғлиқ ҳолда ўрганилиши керак.

Туркий ҳоконлиги Олтой ва Жанубий Сибирда ташкил топган вақтда (551 йил) унинг давлат бошқаруви ва ижтимоий-иқтисодий ҳаёти ҳам оддий кўринишга эга эди. Давлат бошқарувида анъанавий уруғ-қабилавий удумлар ниҳоятда кучли ҳисобланиб, ҳоконлик таркибидаги қабилаларнинг кўпчилик қисми кўчманчи-чорвадор бўлган. Лекин давлатнинг чегаралари Шарқий Туркистон, Еттисув, Исфижоб, Фарғона, Шош ва Мовароуннаҳр ҳудудлари ҳисобига кенгайиб боргач, унинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётида шу ҳудудларда яшовчи турғун аҳолининг таъсири кучайиб борди. Бу шаҳар ва қишлоқларда яшовчи ўтроқ аҳолининг асосий машғулоти деҳқончилик, хунармандчилик ва савдогарлик бўлган.

¹ Гумилев Л.Н. Қадимги турклар. – Б. 80-81.

² Ўша жойда. – Б. 109-112.

Туркий ҳоконликнинг бу улкан ҳудудларни ўз теварагида бирлаш-тирганлиги ижобий ҳолат бўлиб, бу аввалдан давом этиб келаётган мазкур ҳудудларда яшовчи кўчманчи ва ўтроқ аҳоли ўртасидаги иқтисодий-маданий алоқаларни янада кучайтириб юборган. Туркий ҳоконлиги давридаги бу жараёни ворис сифатида Қорахонийлар давлати юксак даражада давом эттирди. Ушбу давлат қарлуқ қабилалар иттифоқи негизида ташкил топган (766 йил) ва ўз таркибига бошқа туркий қабилаларни бирлаштирган (IX-X аср) вақтда унинг тасарруфидаги кўчманчи қабилаларнинг катта қисми ўтроқлашиб деҳқончилик, хунармандчилик ва савдо-сотик билан шуғуллана бошлашган эди. Лекин давлат таркибидаги барча қабилаларнинг хўжалиги бир хил эмас эди.

Бунда қарлуқ қабиласи ўз иттифоқдошларига нисбатан анча маданиятли ҳисобланишса, яғмо қабиласи асосан чорвачилик билан шуғулланган. Бу қабиланинг от йилқилари ва қўйлари кўп бўлган¹. Чигил қабиласининг ҳам катта қисми чорвадор бўлса-да, уларнинг шаҳар ва қишлоқларда яшовчи гуруҳлари деҳқончилик ва хунармандчилик билан машғул бўлишган². Давлат таркибидаги кўчманчи ва турғун аҳолининг маданияти ва хўжалигида умумий белгилар мавжуд бўлгани ҳолда, улар ўртасида маълум бир фарқли жиҳатлар ҳам бўлган.

Шунинг учун ҳам қорахонийлар томонидан Мовароуннахрнинг марказий ҳудудлари эгалланганда, жуда катта деҳқончилик воҳалари, жумладан, Зарафшон ҳудудидаги экинзорлар, боғ-у роғлар поймол қилиниб, чорва-моллари учун яйловга айлантирилган эди. Бу воқеа-ҳодисалар айрим тадқиқотчилар томонидан алоҳида эътироф этилиб, бунда қорахонийларнинг Мовароуннахрдаги сиёсий устунликни қўлга киритиши, гўёки кўчманчи туркий қабилалар томонидан ўлка маданиятига ҳам ҳалокатли таъсир этиши сифатида кўрсатилади³.

¹ Шониёзов К.Ш. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. — Б. 346.

² Махмуд Кошгарий. Девону луготит-турк. 3-жилд. — Б. 374.

³ История Узбекской ССР. кн. I. — С. 241-242; Мирзозода Х. Тарихи адабиёти тоҷик. — С. 3.

Бу масалага чуқурроқ назар солиб, мантиқий мулоҳаза юритадиган бўлсак, воқеалар бошқача тарзда кечганлиги ойдинлашади. Қорахонийлар давлати Мовароуннаҳрни ўз таъсирига олмасдан олдин ҳам жуда катта ҳудудларга эгалик қилган. Давлат таркибидаги Исфижоб, Еттисув, Шарқий Туркистонда асосан туркийзабон халқлар истиқомат қилиб, уларнинг кўпчилик қисми бу даврга келиб деҳқончилик, ҳунармандчилик ҳамда савдосотик билан шуғулланишган. Лекин аввал ҳам айтганимиздек давлат таркибида кўчманчи чорвадор қабилалар катта ҳарбий-сиёсий кучни ташкил этишган. Ҳоқонликнинг ҳарбий кўшинлари ҳам асосан шу қабилалар негизида тузилганлиги сир эмас. Қорахонийлар мазкур ҳарбий кўшин кучи билан Мовароуннаҳрнинг ички ҳудудларига кириб борганда қабила сардорлари бўлган катта-катта ҳарбий зодагонлар ўзларига тегишли чорва-молларидан иборат подаларни ҳам ўзбошимчалик билан шу ҳудудларга жойлаштирган. Натижада, жуда катта деҳқончилик ерлари яроқсиз ҳолга келтирилиб, подаларни боқиш учун яйловларга айлантирилган.

Лекин бу ҳолат вақтинчалик бўлиб, қорахонийлар ҳукмдорларининг ўзлари тезда бунга чек қўйишган. Чунки давлат таракқиётида ўтроқ аҳоли томонидан бунёд этилган деҳқончилик воҳаларининг аҳамиятини улар яхши тушунишган. Қорахонийлар сулоласининг кўпчилиги вакиллари, жумладан, Иброҳим Тавғачхон, Шамс ал-мулк, Хизрхон, Муҳаммад Арслонхон ва бошқалар ўлканинг иқтисодий ва маданий равнақи учун жуда кўп ишларни амалга оширишган.¹

Энди бевосита Қорахонийлар давлати таркибидаги кўчманчи ва ўтроқ аҳолининг асосий машғулоти бўлган хўжалик турларига келсак, бу даврда кўчманчи-чорвадор қабилаларнинг кўпчилиги ўтроқлашди, айрим гуруҳлари эса ўзларининг анъанавий чорвачилик хўжалигини сақлаган ҳолда қисман деҳқончилик қила бошлашди. Лекин баъзи қабилалар асрий одатлари бўлган бу кўчманчилик турмуш-тарзини кейинчалик ҳам сақлаб қолишди.

¹ Шониёзов К.Ш. Қарлуқ давлати ва қарлуқлар. – Б. 126-127.

Албатта, бунинг ўзига хос сабаблари бор эди. Чунки Қорахонийлар давлатига қарашли барча ерлардан деҳқончилик учун фойдаланиб бўлмас эди. Бундай ерлар сирасига кирган чўл, дашт воҳалари ҳамда тоғолди ҳудудлари чорвачилик учун қулай бўлган. Қолаверса, бутун минтақада чорвачилик маҳсулотларига бўлган талаб ва эҳтиёж чорвадорлар меҳнатини рағбатлантириб келган. Шунинг учун мамлакатнинг дашт ва тоғолди яйловларида отар-отар қўй, уюр-уюр йилқилар ва туялар боқилган. Чорвачилик мамлакат аҳолисини гўшт, сут, тери, жун каби маҳсулотлар билан таъминлашдан ташқари, хўжаликнинг бошқа соҳалари учун ҳам отулов етказиб берган.

От, эшак, туя ва хўкизлардан қўш ҳайдашда, арава тортишда, мойжувоз, тегирмон ишларида ва бошқа юмушларда кенг фойдаланилган. Мовароуннаҳрнинг шаҳар ва қишлоқларида яшовчи аҳоли ҳам уй чорвачилиги билан шуғулланишган. Умуман олганда, қорахонийлар даврида чорвачилик хўжалиги етакчи тармоқлардан ҳисобланган.

Қорахонийлар давлати ўз таркибида ҳам чорвадор, ҳам деҳқон аҳолини яхлит ҳолда бирлаштирган улкан салтанат эди. Давлатнинг бу қиёфаси бирмунча мураккаб кўринишда бўлса-да, аслида бу унинг иқтисодий-маданий жиҳатдан катта бир ютуғи эди. Юқорида қайд этилганидек, қорахонийлар Мовароуннаҳр ҳудудини ўз измига олган вақтда (X аср охири) ўлкага жуда кўп чорвадор қабилалар кириб келишган эди. Лекин бироз вақт ўтгач, деҳқончиликка ихтисослашган бу ҳудудда чорва молларини боқиш учун яйлов ерлари етишмаслиги маълум бўлди. Бу ҳодиса чорвадор қабилаларнинг катта қисмини ташкил этувчи ўрта ҳол ва камбағал кишиларни бундан буён деҳқончилик билан шуғулланишга замин яратди. Шундан сўнг чорвадор қабилаларнинг асосий гуруҳлари XI асрнинг биринчи чорагидаёқ аста-секин ўртоқлаша бошлади. Бу жараён XI аср охирларигача ва ундан кейин ҳам давом этди¹.

¹ Шоқиёзов К.Ш. Қарлук давлати ва қарлуқлар. – Б. 107.

Маълумки, Мовароуннаҳр аҳолиси бунёдкор халқ сифатида қадимдан асосан деҳқончилик, хунармандчилик ва тижорат билан шуғулланиб келишган. Хўжаликнинг бу турлари асрлар давомида такомиллашиб бориб, алоҳида бир маданият тусига эга бўлган. Аждодларимизнинг тинимсиз меҳнати натижасида бу ерда Хоразм, Зарафшон ва Фарғона каби ҳудудлар иқтисодий-маданий жиҳатдан минтақанинг энг бой ўлкаларига айланган. Бу ўлкаларнинг бой маданияти Исфижоб, Еттисув, Шарқий Туркистонда яшовчи аҳолига ҳам кучли таъсир кўрсатиб келган. Мазкур ҳудудларда яшовчи кўчманчи қабилаларни Туркий ҳоқонлиги давридаёқ тургун ҳаётга ўтиши бошланган бўлса, қорахонийлар даврига келиб бу жараён янада кучайди. IX-X асрларга келиб бу ҳудудларда яшовчи кўчманчи қабилаларнинг катта қисми эндиликда ўтроқ ҳаёт тарзига ўтишган¹. Бу жараён ижобий аҳамиятга эга бўлиб, ҳудудлардаги аҳолини бир-бирига янада яқинлаштириб, уларнинг турмуш-тарзида, хўжалигида умумийликни кучайтириб борган.

Қорахонийлар давлатининг иқтисодий асосларидан бўлган деҳқончилик ишлари бу даврда ҳам раванк топиб борган. Бухоро, Самарқанд, Фарғона, Тошкент вилоятларида бу борадаги натижалар анъанавий тарзда юксак даражада бўлган бўлса, давлатнинг шимолий-шарқий томонларида ҳам сунъий суғорма деҳқончиликка асосланган жуда кўп ишлар амалга оширилган. Масалан, Иссиқкўл ҳавзаси, Чу, Талос воҳасида турли донли экинлар экиш, узумчилик, боғдорчилик каби соҳалар яхши йўлга қўйилган².

Ўтроқ воҳасида олиб борилган археологик тадқиқотлар натижасидан аён бўлишича бу воҳада йирик магистрал каналлар, ҳимоя дамбалари, сув чиғирлари ва бошқа йирик суғорма иншоотлари қурилган экан³. Қорахонийлар даврида деҳқончилик билан бирга хунармандчилик соҳаси ҳам

¹ Шониёзов К.Ш. Қарлук давлати ва қарлуқлар. – Б. 66-67.

² Кораев О. История Караханидского каганата. – Фрунзе: Илим, 1983. – С. 204-209.

³ Грошев В.А. Новые данные об оросительных системах Отрарского оазиса // В. кн. Археологические исследования в Отраре. – Алма-Ата: Наука, 1977. – С. 18.

бирмунча ривожланган. Бу даврда хунармандчилик, темирчилик, кулолчилик, тўқимачилик, кўнчилик, заргарликнинг ихтисослашган сертармоқ соҳага айлангани ушбу касб турларини ҳар бирининг санъат даражасида ўсганлиги, тараққий этганлигини кўрсатади. Шулардан темирчилик касби билан туркийлар VI-IX асрлардаёқ кенг шуғулланишган. Археологик тадқиқотлар натижасида Олтойдан топилган темир маъданини қазиб олиш излари бўлган ёдгорликнинг мавжудлиги бунинг исботи бўла олади.¹

Туркийлар қазиб олган темир ниҳоятда сифатли бўлиб, Олтой темирчилари ундан пичоқ, болта, қозон, қилич, шамшир, найза, камон ўқининг учлари ва бошқа хўжалик ҳамда уруш буюмларини ясашган.² Туркийларнинг темирдан кенг фойдаланишлари уларни ҳарбий жиҳатдан қудратли бўлишига имкон берган. Темирчилик кейинги даврларда янада ривожланиб борди. Жумладан, қарлук қабиласи ҳукмдорлари ясаган қилич, найза ва бошқа уруш қуроллари, нафақат туркий дунёда, балки славян мамлакати бўлган Киев Русида ҳам машҳур эди³. Демак, темирчи туркий хунарманд усталар ясаган буюмлар шарқда Хитойдан тортиб, Ғарбда Шарқий Европагача бўлган ҳудудларда кенг тарқалган экан.

Бу вақтда, тўқимачилик ва кўнчилик соҳалари ҳам тараққий этган. Албатта, бу борада Самарқанд, Бухоро вилоятлари аввалгидек етакчи бўлишган. Шунингдек, давлатнинг шимоли-шарқий ҳудудлари бўлган Еттисув, Исфижоб, Шарқий Туркистонда ҳам хунармандчиликнинг бу турлари яхши ривожланган. Маҳмуд Кошғарий бу ҳақда кўплаб маълумотлар берган. Масалан, олмахон, қундуз ва бошқа ҳайвонлар терисидан пўстин (ичуқ), кўй юнғидан тўқилган иссиқ кийим (қарс), турли наматлар, чармдан ишланган оёқ кийимлари (излик) ва бошқа маҳсулотлар тилга олиб ўтилган⁴.

¹ Гумилев Л.Н. Қадимги турклар. – Б. 74.

² Ўша жойда.

³ Шониёзов К.Ш. Қарлук давлати ва қарлуклар. – Б. 118.

⁴ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғатит-турк. I-жилд. – Б.99,129,162.

Кулолчиликда ҳам кўпгина ижобий ишлар амалга оширилган. Еттисувда IX-X асрларда турли идишларни ясашда ишлатиладиган чарх дастгоҳи кенг фойдаланилган. Бу эса ўз навбатида иш унумини ва маҳсулот сифатини яхшилашга олиб келган. Туркий қабилаларда сопол буюмларга ҳайвон суратини чизиш одат эди. Лекин бу даврда ислом динининг тарқалиши муносабати билан сопол идишларда энди кўпроқ исломий нақшларни чизиш кенг кўламда қўлланилган¹.

Туркийларда турли сопол буюмларининг ишлаб чиқилгани ҳақида Маҳмуд Кошғарий ҳам айтиб ўтган. Олим ўз асарида «идиш» сўзига шарҳ бераётиб яғмо, тўхси, ямак, ўғуз ва арғулар тилида тос, обдаста, товоқ ва лаганларнинг ҳаммаси «идиш», деб юритилишини қайд этган². Бу маълумотга эътибор берсак, бугунги кунда ҳам халқимиз тилида жамловчилик маъносида барча сопол буюмларга нисбатан «идиш», «идишлар» сўзи кенг ишлатилади.

Қорахонийлар давлатининг ижтимоий-иқтисодий ҳаётидаги катта ўзгаришларни ўша даврдаги мавжуд шаҳар ва қишлоқлар тараққиёти мисолида ҳам кўриш мумкин.

Манбалардан маълумки, Сирдарё бўйларида, Еттисувда, Шарқий Туркистон ҳудудларида кўплаб шаҳарлар, қишлоқлар мавжуд бўлган³. Шаҳарлар доимо қайси ҳудудда жойлашган бўлса шу ҳудуднинг иқтисодий-маданий жиҳатдан маркази ҳисобланган. Шаҳарларнинг кўплари Туркий ҳоқонликнинг даврида (VI-VIII асрлар) бунёд этилган эди. Лекин қорахонийлар даврида уларнинг аксариятида аҳолининг кўпайиб бориши ҳисобига янгидан-янги иморатлар, турар-жойлар қурилиб, майдони кенгайиб борган.

¹ Шонийёзов К.Ш. Қарлук давлати ва қарлуқлар. – Б. 119.

² Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит-турк. I-жилд. – Б. 92

³ Бартольд В.В. Извлечение из «Зайн ал-ахбар». Соч. Т. VIII. – С. 24-62; Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит-турк. Индекс-лугат. – Б. 397-401; Ибн Хауқал Абу-л Қасим Муҳаммад. Китаб сурат ал-арз (Картина земли) // МИСЦА X-XIX вв. – Ташкент, 1988. – С. 18-20; Йақут ал-Хамави. Муджам ал-булдан / Пер. с арабс. О.Б.Фроловой., Б. Вахабовой // МИСЦА X-XIX вв. – Ташкент, 1988. – С. 77-88; Istakhrī-Viæ regnorum. Degscriptio ditionis moglemikol antore Pbu Ishak abu Farisal // Istakhrī BGA. 1870. Т. I. – P. 299-340; Волин С.Л. Сведения арабских источников IX-X вв. О долине реки Талас и смежных районов // ТИИАЭ. АН КазССР. – Алма-Ата, 1960. Т. 8. – С. 72-92

Айрим жойларда эса кичик кўрғонлар, қишлоқлар ўрнида ва савдо-тижорат йўлларида янги шаҳарлар юзага келди¹. Кўплаб кўчманчи қабилаларни ўтроқлашиши натижасида қишлоқларнинг сони ҳам ниҳоятда ортиб борган. Мазкур қишлоқларнинг кўпчилиги кейинчалик йирик аҳоли пунктларига айланган. Бу даврнинг асосий шаҳарларидан бири Чу дарёси бўйида жойлашган Сўёб шаҳри эди. Аввал ҳам қайд этганимиздек, бу шаҳар қарлук қабилалар иттифоқининг маркази эди. Манбаларда ушбу шаҳар маданий жиҳатдан ривожланган гўзал ва озода шаҳар сифатида таърифланади².

Албатта, шаҳарнинг қарлук ҳукмдорларининг марказий шаҳри бўлганлиги ҳам унинг ривожидан ижобий аҳамиятга эга бўлган. Чу водийсида яна бошқа шаҳар ва қишлоқлар мавжуд бўлган. Уларнинг асосийлари Хут-Куел, Беклик, Далуган ва бошқалар бўлиб, мазкур шаҳарларнинг аҳолиси асосан туркашлар ва чигиллардан иборат бўлган³.

Қарлуқларга тегишли шаҳарлардан яна Кулон ва Марки бўлиб, ушбу шаҳарда яшовчи қарлуқлар манбаларда келтирилган маълумотларга кўра X асрда ислом динини қабул қилишган⁴. Бу вақтда Талос водийсида ҳам бир қанча шаҳар ва қишлоқлар мавжуд бўлиб, уларнинг энг йириклари Тароз, Чигил, Шелжи ва бошқалар бўлиб, бу шаҳарларда ҳам асосан туркийзабон халқлар яшаган⁵. Уларнинг ичида айримлари, жумладан, Чигил шаҳри чигил қабиласининг номи билан аталган⁶. Чигил шаҳрига яқин масофада Барсахон шаҳри жойлашган эди. Маҳмуд Кошғарий бу шаҳарни XI асрдаги катта савдо-сотиқ марказлари бўлган Қошғар, Аргу, Жикил каби шаҳарлар билан тенг қўяди⁷.

Қорахонийлар давлатининг иқтисодий таянчи бўлган шаҳар ва қишлоқлар ҳақида сўз кетганда мазкур давлатнинг маъмурий маркази бўлган

¹ Кораев О. История Караханидского каганата. – Фрунзе: Илим, 1983. – С. 224-230.

² Бартольд В.В. Извлечение из «Зайн ал-ахбар». Соч. Т. VIII. – С. 61.

³ Ўша жойда. – Б. 61-62.

⁴ Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. Соч. Т. II. Ч. I. – С. 242.

⁵ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит-турк. 1-жилд. – Б. 31-32.

⁶ Шониёзов К.Ш. Қарлук давлати ва қарлуқлар. – Б. 69.

⁷ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит-турк. 1-жилд. – Б. 499.

Боласоғун шаҳри ҳақида ҳам тўхталиб ўтиш жоиздир. Боласоғун илк ўрта асрларда туркийларнинг энг йирик шаҳарларидан бўлиб, кейинчалик Х асрларга келиб ушбу шаҳар иктисодий-маданий жиҳатдан янада тараққий этган. Мазкур шаҳар айни вақтда Куз Улуш, Куз Ўрда номлари билан ҳам машҳур бўлган¹. Маҳмуд Кошғарийнинг таъкидлашича, Боласоғун халқи туркий ва суғд тилида бирдай гаплашишган². Албатта, бу шаҳар савдо-тижорат йўлида жойлашганлиги туфайли, унда бошқа кўплаб халқлар ҳам яшаган бўлиши керак.

Умуман суғд тилининг бу ҳудудларда, яъни Чу, Ила дарёсининг водийлари ва Иссиқкўл атрофларида кенг тарқалгани суғдийларни жуда катта ҳудудларда олиб борган савдо-тижорат ва маданий фаолиятларининг натижаси эди. Шунинг учун Боласоғун шаҳрида ҳам суғдлар алоҳида мавқега эга бўлишган. Боласоғун манбаларда гарчи машҳур, катта ва бош шаҳар сифатида тилга олинса-да, бугунги кунда ушбу шаҳарнинг аниқ ўрни қаерда жойлашганлиги фанда баҳсли масала бўлиб келмоқда. Бу масала бирмунча мураккаб бўлиб, унинг ечими кўпроқ археологик тадқиқотлар натижасига боғлиқдир.

Шу даврнинг йирик шаҳарларидан яна бири бу – Қошғар шаҳридир. Қошғар шаҳри Шарқий Туркистоннинг ғарбий қисмида жойлашган бўлиб, бу шаҳардан Буюк Ипак йўли ўтган эди. Шунинг учун Қошғар Қорахонийлар давлатининг катта савдо-тижорат ва маданий марказларидан бири ҳисобланган. Маҳмуд Кошғарий ушбу шаҳарнинг Орду, Ордукент номлари борлигини ҳам қайд этган³. Бу маълумот шаҳарни маъмурий марказ сифатидаги алоҳида ўрни бўлганлигини англатади.

Қорахонийлар давлатидаги чорвачилик, деҳқончилик, хунармандчилик ва шаҳарларнинг равнақи ўз навбатида савдо-тижорат соҳасини янада ривожлантириб юборди. Қорахонийларни Шарқий Туркистондан то Хоразм-

¹ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит-турк. 1-жилд. – Б. 94 ва 145.

² Ўша жойда. 1-жилд. – Б. 66.

³ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит-турк. 1-жилд. – Б. 145, 329.

гача бўлган ўлкаларни ўз хукми остида бирлаштирганлиги савдо-сотик ишларини ривожланишига имкон яратди. Бу борада давлатнинг шимоли-шарқида яшовчи аҳоли билан Мовароуннахр аҳолиси ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг ривожига жуда аҳамиятли бўлган. Буюк Ипак йўли бу даврнинг ҳам асосий савдо йўли ҳисобланган. Шимолий ва жанубий йўналишларга эга бўлган ушбу савдо йўли Хитойдан бошланиб, Шарқий Туркистон, Фарғона, Тошкент, Зарафшон ҳудудлари ва Бухоро орқали шимолда Волга дарёсининг бўйлари билан Шарқий Европага қадар, жанубда эса Ўрта Шарқ орқали Ўрта денгизгача борган. Ўз навбатида бу йўлнинг марказий қисми, яъни Шарқий Туркистондан Амударё чегараларигача бўлган ерлар қорахонийлар назоратида эди.

Бу ҳудудда энг йирик савдо-тижорат марказлари бўлган Қошғар, Хўжанд, Термиз, Самарқанд, Бухоро каби шаҳарлар жойлашган эди. Савдо-сотик давлатга жуда катта даромад келтирган. Шу сабабли ҳукмдорлар бу соҳани рағбатлантириб, уни янада ривожланишига ҳомийлик қилишган. Савдо йўлларида тижоратчиларга турли қулайликлар яратиш учун янгидан-янги карвонсаройлар, рабадлар, сардобалар ва бозорлар қурилган. Эскилари эса қайта таъмирланган. Бундан ташқари доимий равишда савдо кўرғазмалари уюштирилиб, энг сара савдо маҳсулотлари намойиш этиб турилган¹.

Умуман олганда, Қорахонийлар давлатида ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан дастлабки даврда бошланган ижобий ўзгаришлар унинг кейинги тараққиётида юксак аҳамиятга эга бўлди. Ҳар бир жамият ҳаётида дин ва эътиқод масаласи алоҳида аҳамиятга эгадир. Бу давр ижтимоий муносабатлари ҳақида сўз кетганда, диний эътиқод хусусида ҳам, мавзуизмга тааллуқли жиҳатларига қисқача тўхталиб ўтамиз. Қадимги туркий халқларда шаманизм, тотемизм, анимизм каби диний эътиқод турлари мавжуд бўлган. Уларнинг ичида шаманизм барча туркий қабилалар учун

¹ Кораев О. История Караханидского каганата. – С. 231-243.

умумий дин бўлиб келган. Бу туркий қабилаларнинг ўзаро иттифокида умумий ғояни шакллантиришда ёрдам берган. Шаманлик динини туркийлар «қам», руҳонийларини эса «тўйин», деб аташган. Чунки шаман сўзи уларда бўлмаган¹.

Ушбу диний тасаввурга кўра осмон тангриси барча қабилалар учун умумий, ягона худо ҳисобланган. Хитой манбаларида келтирилишича туркийларда ҳар бешинчи марта ой чиқишида ва ўша ойнинг ўртасида, ҳоқон ўз яқинлари билан дарё бўйига бориб, Осмон тангриси учун қурбонлик қилишган². Осмон Тангриси, яъни Кўк Тангрига сиғиниш Ўрхун битикларида ҳам қайд этилган: «Аввал юқорида мовий осмон, қуйида қора Ер бўлган, улар ўртасида инсон болалари пайдо бўлди», деб Кўк Тангри мадх этилган³. Кўк Тангрига сиғиниш ва унга доир турли маросимларни бажариш айрим қабилаларда XIX аср охири - XX аср бошларига қадар турли шаклда давом этганлиги фанда маълумдир⁴.

Туркий халқларда Кўк Тангридан ташқари ер ва сув, аجدодлар руҳи, қуёш, ҳайвонларга ҳам сиғиниш расм бўлиб келган⁵. Туркий қабилаларнинг ўзаро уюшмасида уюшма таркиби турличалиги боис уларда диний эътиқодлар ҳам ҳилма-хил бўлган. Ҳар бир уруғ-қабиланинг ўз худоси бўлганки, ҳоқонликда мазкур диний эътиқодларга исломгача даҳл қилинмаган. Давлат худудида уларнинг барчасига бирдай муомала ва муносабат ўрнатилган эди. Ҳар бир қабиланинг диний эътиқодида ўзига хослик мавжуд бўлса-да, бу борада биз туркий қабилаларни барчасининг маънавий-мафкуравий дунёқарашида ва тафаккурида умумийликни, ўзаро уйғунликни кузатишимиз мумкин. Эҳтимол шунинг учун, манбаларда мазкур худудларда ислом дини кенг ёйилиб, қатъий қарор топгунга қадар туркий қабилаларда ҳокимият учун ўзаро курашларда, қабилавий низоларда, дин ва эътиқоддан ғоявий байрок

¹ Мухаммаджонов А.Р. Ўзбекистон тарихи. – Б. 47.

² Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. Т.1. – С. 230-231.

³ Гумилев Л.Н. Қадимги турклар. – Б. 87.

⁴ Ўша жойда. – Б. 87-89.

⁵ Ўша жойда. – Б. 84-97.

сифатида фойдаланганлиги хусусида аниқ маълумотни учратмаймиз. Демак, туркийларда дин масаласида умумий қарашлар билан бирга, бағрикенглик туйғуси ҳам кучли бўлган. Юқорида қайд этилганидек, бу даврда Еттисув, Исфижоб вилояти, Шарқий Туркистоннинг ғарбий қисмида ҳамда Хоразм ва Мовароуннахр ўлкаларида ислом дини ва маданияти доимий қарор топди. Худудларда ислом дини ва маданиятига эътибор кучайиб, масжид ва мадрасалар қуриш авж олди. Бухоро ва Самарқанд шаҳарлари ислом динининг энг йирик маданий марказларига айланди. Мазкур дин сомонийлар ҳукмронлиги даврида анча кенгайиб, Сирдарё бўйлари ва унинг шимолидаги худудларда ҳам тарқала бошланди.

Ўз навбатида бу жараён асосан туркийзабон аҳоли яшайдиган минтақанинг шимолий-шарқий худудларини чулғаб олди. Ушбу худудларда ислом динининг ёйилишида Сомонийлар давлатининг таъсири ҳам бўлган. Масалан, Исфижоб, Тароз, Марки ва Кулон каби шаҳарларда сомонийларнинг ҳайрихоҳлигида масжидлар қурилган¹. Ислом дини тараққиётнинг табиий жараёни эканлиги ва ушбу ягона диний эътиқоднинг давлат бирлиги ҳамда ривождаги аҳамиятини Қорахонийлар давлати ҳукмдорлари чуқур ҳис этишган. Давлат таркибидаги аҳолини бу қадар кенг миқёсда ислом динига ўтиши ижобий жараён эди, албатта. Лекин туркий қабилаларда исломлашиш жараёни бир текисда осон кечмаган. Чунки юқорида тилга олиб ўтилганидек, туркийларда қадимдан ўзлари сиғиниб келган Кўк Тангри ва шомонлик дини уларнинг руҳиятига чуқур сингиб кетган эди. Шунинг учун ҳам туркий қабилалар ислом динига ўтиб, унга эътиқод қилишса-да, уларнинг онгида, ўзларининг анъанавий диний дунёқарашининг излари сақланиб қолди. Жумладан, туркий қабилалар исломгача Кўк Тангрига сиғиниб, ўз худоларига «Тангри», дея мурожаат қилишган бўлса, ислом динига ўтганларидан кейин айнаён шу «Тангри» атамаси эндиликда Оллоҳга нисбатан қўллана бошланди.

¹ Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. Соч. Т. II. Ч. 1. – С. 242.

Демак, туркий халқларда ислом дини уларнинг қадимий ўз диний карашлари, эътиқоди билан уйғунлашиб кетган эди.

Хулоса сифатида айтганда, Қорахонийлар давлатининг дастлабки даврларида (VIII асрнинг 2-ярми – IX асрнинг 1-ярми) унинг ижтимоий-иқтисодий негизини асосан кўчманчи-чорвачилик хўжалиги ташкил этган. Давлат бошқаруви ва қабилалар ўртасидаги муносабатлар ҳам шу асосда шаклланиб келган анъанавий удумлар билан бевосита боғлиқ бўлган. Ҳоқонликнинг кейинги даврларида (XI-XII асрлар) эса давлатнинг ҳудудий чегараларининг ниҳоятда кенгайиб бориши натижасида, унинг этник таркибий хусусияти ҳам ўзгариб борди. Қорахонийлар давлати энди ҳам кўчманчи, ҳам турғун аҳолини бирлаштириб турган улкан салтанатга айланган эди. Бу даврда кўчманчи аҳолининг кўпчилик қисми ўтроқ ҳаётга ўтиб, шаҳар ва кишлоқларда яшашган ҳамда деҳқончилик, хунармандчилик соҳалари билан кун кечира бошлашган.

Худуддаги шаҳар ва кишлоқларнинг аксарияти Буюк Ипак йўлида жойлашганлиги туфайли бу ўлкаларда савдо-тижорат ҳам ривожланиб борган. Буларнинг барчаси минтақадаги кўчманчи ва турғун аҳоли ўртасидаги ўзаро этник-маданий муносабатларни янгирақ тараққиёт босқичига олиб чиққан, бунинг самараси натижасида ўзбек халқининг халқ сифатида шаклланиш жараёни ҳам айнан шу даврда (XI-XII аср) ўз ниҳоясига етган

3.2. Қорахонийлар давлат бошқарувининг ўзига хослиги

Қорахонийларнинг давлат бошқарув тарихи шу даврга қадар алоҳида тадқиқот мавзуси сифатида чуқур ўрганилмаган. Буни шу давлат тарихи бўйича йирик тадқиқотчи олим ҳисобланган О.К. Кораев ҳам қайд этган¹.

¹ Кораев О. История Караханидского каганата. – С. 245.

Шунинг учун, тадқиқотимизнинг ушбу қисмида асосан Қорахонийлар давлат бошқаруви ва унинг ўзига хос жиҳатлари ҳақида сўз юритамиз.

Қорахонийлар давлат бошқарув тизими алоҳида хусусиятга эга бўлиб, унинг дастлабки тарихий босқичида (VIII асрнинг 60 йиллари – IX асрнинг 1-ярми) бошқарув тизими оддий кўринишга эга бўлган бўлса-да, кейинги ривожланган даврида (XI-XII асрлар) эса бу йўналиш анча мураккаблашиб, такомиллашган тусга кириб борди. Ушбу давлат қарлуқ қабилалар иттифоқи негизида ташкил топган дастлабки даврда давлат бошлиғи бўлган жабғунинг ваколат доираси у қадар кенг бўлмаган. Жабғу қабилалар иттифоқи таркибидаги ҳар бир қабила сардорининг хоҳиш-иродаси билан ҳисоблашиши шарт эди. Қабила сардорлари эса биринчи навбатда ўз қабиласининг манфаатларини ҳимоя қилган. Иттифоқ таркибидаги қабилалар асосан кўчманчи-чорвачилик билан кун кечиришган. Шу сабабли, улар орасида яхши яйлов ерлари учун кураш, ўзаро келишмовчиликлар бўлиб турган. Давлат ҳукмдори бўлган жабғу бундай вазиятда қабилалар ўртасидаги низоларни имкон қадар бартараф этиши зарур ҳисобланган.

Чунки давлатнинг яшовчанлик қобилияти, унинг таркибидаги қабилаларнинг ўзаро баҳамжиҳатлилиги билан боғлиқ эди. Давлат бошқарувига кўра энг юқорида «жабғу» унвонидаги ҳукмдор турса, ундан сўнг «таксин» ёки «элтибор» унвонидаги қабила бошлиқлари турган. Уруғ бошлиқлари эса «бек» унвони билан аталган¹. Жабғу унвони Қорахонийлар давлати салтанат даражасига эришгунга қадар энг юқори мартабали унвон ҳисобланган. Лекин кейинчалик бу унвон ҳокон ўринбосарларига берилиб, улар давлат бошқарувида ҳокондан кейинги ўринни эгаллашган². Аввал ҳам айтганимиздек, Кушон салтанатида ҳам дастлабки даврда ҳукмдорлар ўзларига «шаҳаншоҳ» унвонини олгунга қадар жабғу унвони билан аталган. Қабила бошлиқларининг унвони бўлган «таксин» ёки «элтибор» атамалари

¹ Шониёзов К.Ш. Қарлуқ давлати ва қарлуқлар. – Б. 35-36.

² Махмуд Кошғарий. Девону луғотит-турк. 3-жилд. – Б. 39.

хусусига келсак, «элтибор» унвонининг маъноси ҳақида биз манбаларда бирон-бир маълумотларни учратмадик. Лекин «таксин» атамаси Маҳмуд Кошғарий асарида «тўксин» шаклида қайд этилиб, унга «халқ орасидан чиққан хондан уч даражада паст амалдаги киши», дея изоҳ берилган¹.

Демак, Қорахонийлар давлатининг дастлабки даврида жабғудан сўнг иккинчи ўринда турган таксин унвонидаги киши кейинчалик давлат бошқарувида ҳоқондан кейин учинчи даражали мансаб эгасига айланган. Маҳмуд Кошғарий бу маълумотларни ўз даврининг (XI аср) воқеа-ҳодисалари асосида ёзганига эътиборни қаратсак, масала ўз-ўзидан ойдинлашади, яъни вақт ўтиши мобайнида давлат бошқарувига оид бўлган тартиб-қоидалар, давлат унвонлари ва мансаблари ўз нуфуз, даражасини ҳам ўзгартириб борган. Аммо уруғ бошлиқларининг унвони бўлган «бек» атамаси мазмун-моҳиятини узоқ сақлаб келган.

Бу даврда жабғу қабилалар иттифоқининг ҳукмдори сифатида ўз тасарруфидаги қабилаларни ташқи ҳужумлардан ҳимоя қилган. Қулай вазият туғилганда эса қўшни давлатларнинг ерларини эгаллаш ҳисобига ўз ҳудудини кенгайтириб борган. Тинч-осойишта вақтларда жабғу ва бекларнинг фаолияти у қадар сезилмаган. Лекин турли урушлар юз берганда давлат тақдири уларнинг ҳарбий қобилияти ва қудратига ҳар жиҳатдан боғлиқ бўлиб қолган. Одатда, бундай вазиятда жабғунинг буйруғи билан барча қabila ва уруғ бошлиқлари бўлган таксин ҳамда беклар ўзларига тегишли ҳарбий жангчилар билан белгиланган жойда саф тортишган. Жумладан, жабғу буйруғига биноан Беклик шаҳри – 3000, шу шаҳар атрофида яшовчи чиғиллар — 7000, туркашлар истиқомат қилувчи Хут-Куел шаҳри – 5000, Барсағон шаҳри – 6000, Йор қишлоғи – 3000, Дулунгаж қишлоғи эса – 300 жангчи йигитлари билан тўпланишган².

¹ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит-турк. 1-жилд. – Б. 410.

² Бартольд В.В. Извлечение из сочинения Гардизи «Зайн ал-ахбар». Сочинения. Т. VIII. – С. 51, 61-62.

Демак, ҳар бир шаҳар ва қишлоқни бошқарувчи кишилар кўлида ўз ҳарбий аскарлари бўлган. Улар ўз ҳудудларини бошқаришда ҳам шу ҳарбий кучларга таянишган. Ушбу давлатда белгиланган вақтда уруғ ва қабила бошликлари жабғу ҳузурида йиғин ўтказиб туришган. Йиғинда уруш қилиш, сулҳ тузиш, қабилалараро муносабатлар, жабғуни сайлаш ва бошқа муҳим масалалар кўриб чиқилган. Бунда албатта қадимдан шаклланиб келган уруғ-қабилавий удумларга қатъий риоя қилинган. Унга кўра, ёши улуг сардорларнинг обрў-эътибори баланд бўлиб, улар томонидан билдирилган фикр-мулоҳазалар давлат бошқарувида ўз таъсир кучига эга бўлган. Қабила-ларнинг ўзаро иттифоқи негизида юзага келган бундай давлатда, давлатнинг ички осойишталиги ва мустақамлиги қабила сардорлари ва ҳукмдорларининг қай даражада келишувига ҳамда уларнинг тегишли қонун-қоидаларга қатъий риоя этишлари билан белгиланган. Аммо бу ҳодиса доимо осон кечмаган. Туркийларда қабилаларнинг ўзаро уюшмаси асосида юзага келган барча давлатлар ҳам йирик салтанат даражасига эришиб, узоқ ҳукмронлик қила олмаган. Бунга унинг ички қабилалараро низолари билан давлат бошқарувида белгиланган удумларнинг бузилиши сабаб бўлган. Туркаш ҳоконлигининг қисқа ҳукмронлиги ҳам шу туфайли эди. Қорахонийлар давлати эса бу эврилишларни четлаб ўтиб, йирик давлат даражасигача юксалиб борди. Бу давлатда, давлат таркибидаги йирик қабилалар ўртасида давлат бошқаруви йўлидаги манфаатли тўқнашувларга йўл қўйилмади. Уларнинг барчаси ҳокон теварагида бирлашган ҳолда давлат бошқарувида ҳамжиҳатлик билан қатнашди. Натижада, давлат ичида унинг бирлигига путур етказувчи, Туркий ҳоконликда бўлгани сингари дулу ва нушиби низолари ёки Туркаш давлатидаги сарик ва қора этник гуруҳлари ўртасидаги ўзаро қирғинбарот урушлар каби воқеа-ҳодисалар юз бермади. Албатта, бу Қорахонийлар давлатини ички осойишталигини сақлаб қолишида жуда катта ёрдам берди. Шундай бўлса-да, ушбу давлат таркибида ҳам қабилалар ўртасида баъзи бир масалаларда ўзаро жанжалли келишмовчиликлар юз

бериб турган. Аммо бу низолар у даражада катта ва чуқур инкирозли кўринишга эга бўлмаган.

Юқорида айтиб ўтилганидек, Қорахонийлар давлати IX-X асрлар давомида ўз таркибига жуда кўп туркий қабилаларни уюштириб борди. Шу билан бирга турғун аҳоли яшайдиган кенг ҳудудлар ҳисобига ўз ҳукмронлик доирасини кенгайтirdи. Шунинг учун бу улкан давлатни бошқаришда аввалги уруғ-қабилавий удумлар, қонун-қоидаларни ислоҳ қилиш зарурати туғилган яъни, давлат таркибидаги ҳам кўчманчи, ҳам ўтрок аҳолини уюштирган ҳолда бошқариш учун бирмунча мукаммаллашган бошқарув тизимига ўтиш давр талаби бўлиб қолади. Бунинг учун қорахонийлар ўзларидан олдин ўтган туркий давлатларнинг давлатчилик тажрибасидан унумли фойдаланиш билан бирга ўзларига хос бўлган бошқарув услубини ҳам яратишди.

Қорахонийлар давлати катта давлатга айлангач (XI-XII аср) давлат ҳоконлари энди «қорахон» унвони билан тахтда ўтиришган. Улар айна вақтда «буғраҳон», «арслонхон», «тонга» ва «тавғачхон» унвонлари билан ҳам улуғланган. Ҳокон олий ҳукмдор сифатида мутлақ ваколатларга эга бўлган. У мамлакат ҳаётига доир «ёрлиғ», деб номланган муҳим фармонлар чиқарган¹. Фармонларга унинг «туғрақ» номли муҳри ҳам босилган².

Ҳокон қароргоҳи пойтахт ҳисобланган Боласоғун шаҳрида жойлашган эди. У шу ерда туриб бутун салтанатни ўзининг аъёнлари ёрдамида бошқарган. Тадқиқотчи О. Прицакнинг фикрича, давлат ҳукмдори бўлган Қорахон мамлакатни Шерикхон билан бирга идора этган. Шерикхоннинг қароргоҳи Қошғарда бўлиб, айна вақтда у буғраҳон унвони билан улуғланган. Олим фикрини яна давом эттириб, Қорахон вафот этгач унинг ўрнини Шерикхон эгаллаб, Қорахон унвонини ҳам қабул қилган, деб қайд

¹ Маҳмуд Кошғарий. Девону луготит-турк. 3-жилд. – Б. 49.

² Ўша жойда. 1-жилд. – Б. 430.

этади¹. О. Прицакнинг бу фикрига К.Ш. Шониёзов ҳам алоҳида эътиборни қаратган. Лекин бу маълумотларни манбаларга асосланмаганлиги учун унга танқидий муносабатини ўз фикр-мулоҳазалари орқали билдириб ўтган².

Агарда биз О. Прицакнинг қайд этилган фикрларига чуқурроқ назар солиб, мантиқий мулоҳаза юритсак, ундаги камчиликлар билан бирга маълум бир тўғри жиҳатлари борлигини ҳам кўришимиз мумкин. Унинг бу борадаги фикрларини таҳлил этадиган бўлсак, Қорахонийлар давлатида Қорахон бу – «буюк хон» ҳисобланган. Давлатнинг энг улуғ ҳукмдори сифатида у мутлоқ ваколатларга эга бўлган. Бошқа турли мансабдорлардан тортиб то оддий фуқароларгача бўлган барча кишилар унинг хизматчилари, деб юритилган. Шунинг учун ҳукмдорга давлат бошқарувида тенг ҳуқуқли киши сифатида Шерикхоннинг бўлганлиги ҳақидаги фикрга қўшилиб бўлмайди. Бу туркий халқларнинг давлат бошқарувида оид мафкуравий карашларига ҳам тўғри келмайди. Ундан ташқари О. Прицакнинг давлат бошқарувида Қорахон номига «арслонхон», Шерикхон номига эса «буғрахон» унвони кўшиб айтилгани ва арслонхон унвонидаги киши чигил қабиласига, буғрахон унвонидаги киши эса яғмо қабиласига тегишли кишилар бўлганлиги хусусидаги фикрларига ҳам қўшилиб бўлмайди.

Ҳоконлар шубҳасиз бир сулолага мансуб бўлиб, уларда энг ёши улуғ киши оға-ини тартибида «қорахон» унвони билан тахтга ўтирган. Энди тадқиқотчининг Шерикхон Қошғарда турган деган фикри хусусига келсак ва Қошғарни Ордуқент номи билан аталганини эсга олсак, ҳақиқатдан ҳам О. Прицакнинг бу маълумоти эътиборлидир. Ордуқент номидаги «орду» бу – қароргоҳ, ҳукмдор турар жойи, «кент» — атамаси эса туркийларда баъзан қишлоқ, баъзан шаҳар маъносини англатган³. Албатта, бу ўринда шаҳар

¹ Pritsak O. Karachanidi sene streifragen // Oriens. 1950. Vol. 3. – №2. – S. 210-212; Die Karachaniden // Der Islam. – Berlin, 1953. – Bd.31. Haft. 1. – S. 23-25.

² Шониёзов К.Ш. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Б. 331.

³ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит-турк. 1-жилд. – Б. 329-330, 410.

маъносида келган. Демак, Қошғарга бежизга Ордукент номи берилмаган. Унинг мамлакат ҳаётидаги иқтисодий-маданий жиҳатдан ташқари маъмурий марказ сифатида ҳам муҳим ўрни бўлган. Лекин бизнинг фикримизча бу шаҳарда О. Прицак айтганидек Шерикхон эмас, балки валиаҳд истиқомат қилган. Туркий давлатларда бўлажак ҳукмдор ҳокон саройидан ташқарида, кўпгина ҳолларда муҳим стратегик аҳамиятга эга бўлган чегара вилоятларга жўнатилган. У шу ерда туриб, давлатни мустақил бошқаришнинг сир-синоатларини ўзига бириктирилган кишилар ёрдамида ўрганган. Бу коида давлатчилигимиз тарихида XVI-XVII асрларда ҳам мавжуд бўлган. Жумладан, Шайбонийлар ва Аштрахонийлар давлатида валиаҳд шахзода чегара ҳудуд ҳисобланган Балх вилоятида тарбияланган¹. Қошғар воҳаси ҳам Қорахонийлар давлатининг муҳим шарқий ҳудуди ҳисобланиб, бу ерни валиаҳд шахзода ўзига берилган улус сифатида бошқарганлиги эҳтимолдан ҳоли эмас. Албатта, бу бизнинг фикримиз, бу ҳақда изланишлар ҳали давом этади, деб ўйлаймиз.

Қорахонийларда ҳокон давлатни даргоҳ ва девон кўмагида идора этган. Даргоҳ ва девон марказий давлат бошқармасининг икки бўлими сифатида фаолият юритган. Даргоҳ бевосита ҳокон қароргоҳи ҳисобланса, девон у томондан чиқарилган фармон ва кўрсатмаларни мамлакат узра ижросини таъминлаган.

Давлат бошқарувида жуда кўп нуфузли мансаб эгалари иш олиб боришган. Улар ичида энг нуфузли даражага эга бўлган мансабдор бу – «йўғруш» бўлиб, у вазирлик даражасидаги киши ҳисобланган². Йўғруш ҳоконга энг яқин кишилардан бўлиб, давлат бошқарувида ҳукмдордан кейинги ўринда турган. Бундай лавозимга ақл-заковатли, синалган ва кўпинча ёши улуғ кишилар тайинланган. Одатда, бундай лавозимдаги киши

¹ Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. – Б. 243.

² Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит-турк. 3-жилд. – Б. 47.

энг оғир вазиятларда ҳам ўз ҳоқонига тўғри йўлни кўрсата биладиган шахс сифатида давлат бошқарувида катта тажрибага эга бўлган.

Қорахонийлар даврида улуғ ҳожиб ва ҳожиблар лавозимига ҳам катта эътибор берилган. Бундай даражага кенг билимли, юксак ахлоқий хислатлар эгаси бўлган кишиларгина сазовор бўлишган. Юсуф Хос Ҳожиб ва Маҳмуд Кошғарийдек улуғ олимларнинг бу масъулиятли вазифани бажарганлиги бежиз эмас, албатта¹. Улуғ ҳожиб ва ҳожибларни вазифаси эл-юрт ва вилоятлар билан ҳоқон саройи ўртасидаги муносабатларни уйғунлаштириш бўлган. Бу масалада улар ҳоқоннинг энг яқин маслаҳатчиси ҳисобланишган².

Бундан ташқари улуғ ҳожиб саройда қонун-қоидалар, расм-русмлар тартибини назорат қилиб борган. Саройдаги хазиначи, котиб каби турли хизматчилар фаолиятига раҳбарлик қилган. Бошқа давлатлардан келган элчи ва меҳмонларни қабул қилиш, уларни ҳоқон билан учрашувини таъминлаш, тегишли совға-саломларни топшириш каби вазифалар ҳам улуғ ҳожибнинг ваколат доирасига кирган. Шунингдек, улуғ ҳожиб оддий халқ аҳволидан яқиндан хабардор бўлиб, уларнинг арз-додини ҳукмдорга етказиб турган³.

Ҳоқонликда яна бир катта лавозим бу – «қапуғбоши» бўлган. Маҳмуд Кошғарий «қапуғ» атамасини эшик маъносида келишини айтиб ўтган⁴. Демак, қапуғбоши бизнинг тушунчамиздаги «эшик оғаси» деган маънони англатар экан. Унинг вазифаси даргоҳдаги барча ички ишларни олиб бориш бўлган⁵. Унга кўра саройни кўриқлаш, соқчиларни жой-жойига қўйиб чиқиш, ҳукмдор олдига кириб- чиқувчи ҳар бир кишини назорат қилиш ва ишончсиз, шубҳали кишиларни саройга яқин йўлатмаслик каби ишлар унинг зиммасида бўлган. Бундан ташқари бу мансаб эгаси саройда бўладиган меҳмондорчилик вақтида дастурхонга қўйиладиган турли таомлар ва шарбатларни текшириб,

¹ Кораев О. История Караханидского каганата. – С. 246.

² Ўша жойда.

³ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. – Б. 397-407.

⁴ Маҳмуд Кошғарий. Девону луготит-турк. 1-жилд. – Б. 166.

⁵ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. – Б. 409-417.

эҳтиёткорлик чора-тадбирларини кўрган¹. Агарда ҳокон ов қилишга ёки жангга отланиб саройдан ташқарига чиқадиган бўлса, эшик оғаси унга хамроҳлик қилиб, сафарда бирга юрган ва ҳокон ҳаётини ҳавф-хатардан муҳофаза қилишга ҳаракат қилган².

Даргоҳда «бирук» номли мансабдор ҳам фаолият кўрсатган. Махмуд Кошғарий унга «шоҳ ёнида катталарни ўз жойига ўтказувчи киши, деб изоҳ берган³. Бирук саройдаги меҳмонларни қабул қилиш, уларга керакли хизматларни ташкил этиш ва уларни ҳукмдор олдида тартиб билан ўз ўрнига ўтказиш каби вазифаларни бажарган.

Ҳоконликда «ағичи» номли лавозим эгаси ҳам мавжуд бўлган. Махмуд Кошғарий уни «ипак кийимларни сақловчи хазиначи», деб қайд этган⁴. Ҳақиқатан ҳам «ағи» сўзи ипак кийимни англатган⁵. Ағичи номи шундан олинганлиги шубҳасиздир. Лекин бизнинг фикримизча Қорахонийлар давлатида марказий давлат бошқармасида хизмат қилувчи ағичи мансабидаги киши нафақат ипак кийимларни сақловчи, балки том маънода хазинадор ҳисобланган. Чунки Қорахонийлар давлатининг дастлабки даврида ипак ва ипак кийимлар ниҳоятда қимматбаҳо маҳсулот ҳисобланган. Унинг парчаларидан валюта ўрнида товар айрибошлаш сифатида фойдаланилганлиги ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас. Лекин кейинги даврларда, аниқроғи XI-XII асрларда қорахонийлар томонидан Қошғар, Ўзган, Боласоғун, Шош, Самарқанд, Бухоро, Термиз каби шаҳарларда кўплаб танга пулларни зарб этилганлиги туфайли⁶ бунга ҳожат қолмаган бўлса керак. Шундай бўлса-да, ипак матосининг қадри баланд бўлгани учун у кейинги даврларда ўзида «хазина» мазмунини акс эттирган бўлиши мумкин.

¹ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. – Б. 409-417.

² Ўша жойда.

³ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит-турк. 1-жилд. – Б. 359.

⁴ Ўша жойда. 1-жилд. – Б. 155.

⁵ Ўша жойда. 1-жилд. – Б. 116.

⁶ Кочнев Б.Д. Караханидские монеты: Источниковедческое и историческое исследование: Автореф. дис. ... докт. ист. наук. – Москва: ИВ РАН, 1993. – С. 45; Кочнев Б.Д. Нумизматическая история Караханидского Каганата (991-1209). – Москва: София, 2006. – С.13-148; Çinar Soher Hunkar. Türk hakanlığı. – Istanbul, 2007. – S.417-489.

Давлат хазинадорлиги муҳим вазифа ҳисоблангани учун бундай лавозимга ўта садоқатли ва ҳисоб-китоб илмини жуда чуқур билган киши тайинланган. У даргоҳда туриб, барча қирим-чиқим ишларини ёзма равишда қайд этиб борган. Давлат хазинасидан ортиқча сарф-ҳаражатларга йўл қўймаган. Аини вақтда, хазинанинг умумий аҳволи тўғрисида ҳукмдорга ҳисобот бериб турган¹.

Ҳукмдор саройида воқеа-ҳодисаларни ёзиб боровчи «битигчи» ва «алимға», деб аталувчи ҳоқон мактубларини туркий тилда ёзувчи котиб ҳам бўлган². Юсуф Хос Ҳожибнинг қайд этишича, ҳоқоннинг икки сирдоши бўлган, бири вазир бўлса, бири унинг котибидир³. Шунинг учун котиб давлат сирини билгувчи киши сифатида уни сақлай билиши шарт ҳисобланган.

Қорахонийлар давлатида эл-юрт ва вилоятларни марказ билан боғлаб турувчи алоқа-почта масаласи алоҳида эътиборда бўлган. Пойтахтда қабул қилинган фармонлар ва турли расмий кўрсатмаларни шаҳар ва вилоятларга етказиш, ўз навбатида жойлардаги воқеа-ҳодисалар хусусида маълумотларни даргоҳга жўнатиш бу тизимнинг асосий вазифаси ҳисобланган. Хат-хабарни тегишли манзилга тез ва қулай етказиш учун «улағ», деб номланган махсус чопқир отлар ажратиб қўйилган⁴. Бу эса ҳоқонга мамлакатда бўлаётган воқеа-ҳодисалардан ўз вақтида хабардор бўлиш ва тегишли чораларни кўриш имконини берган.

Бу даврда ташқи ишлар масаласига ҳам жиддий эътибор қаратилган. Ташқи ишлар билан шуғулланувчи мансабдор, яъни элчини Маҳмуд Кошғарий «ялафор», деб атаса, Юсуф Хос Ҳожиб «ялавоч», деб номлаган⁵. Умуман олганда, элчилар олдига жуда катта талаблар қўйилган. Юсуф Хос Ҳожибнинг таъкидлашича, улар «билимли, ўқувли, етук, шерюрак, кўзи тўк, уят-андишали» бўлишлари ҳамда турли соҳаларни эгаллаганликлари, яъни

¹ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. – Б. 439-449.

² Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит-турк. 1-жилд. – Б. 161, 365.

³ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. – Б. 429-437.

⁴ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит-турк. 1-жилд. – Б. 143.

⁵ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит-турк. 2-жилд. – Б. 334; Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. – Б. 419.

астрономия, математика, геодезия илмларини мукаммал билиши, шахмат ва нардани рақибларидан устун даражада ўйнаши, ҳарбий санъатда тенгсиз бўлиши, ҳеч қачон май ичмаслиги, сўз, ибораларни тўғри ва кўчма маъноларини англай биладиган, турли тилларда хатларни ўқий оладиган ва сўзлашадиган бўлиши шарт ҳисобланган¹.

Албатта, Қорахонийлар даврида минтақада бошқа қудратли давлатлар ҳам фаолият олиб борган. Улар билан муносабатларни режадагидек олиб бориш, вазиятни тўғри баҳолай билиш ва ҳар қандай ноқулай вазиятда ҳам оқилона йўл тутиб, ўз давлатини турли талофатлардан сақлаб қолиш кўпинча элчиларнинг маҳоратига боғлиқ бўлган. Шу сабабли элчилик мансаби юқорида келтирилган қатор хислатлар эгаси бўлишдан ташқари катта сиёсий тажрибага эга бўлган ва халқаро вазиятдан чуқур хабардор кишиларгагина топширилган.

Қорахонийлар давлати ўз фаолиятини сўзсиз ўрта асрлардаги барча давлатлар каби ҳарбий кучларга доимий таянган ҳолда олиб борган. Шунинг учун ҳарбий кучларга эҳтиёж баланд бўлиб, марказий ҳокимият уни сифат жиҳатдан ривожлантиришга ва такомиллаштиришга катта эътибор билан қараган. Бу давлатнинг ҳарбий қўшинлари турли қурол-яроғлар билан, жумладан, қилич, қалқон, ўқ-ёйдан ташқари «ашуқ» – темир дубулға, «суну» найза, «кесма» – энсиз узун найза ва «богда» номли ханжар қабилар билан қуролланишган².

Ҳарбий қўшинларнинг жойлашиш ўрни ва ҳаракати қатъий белгилаб қўйилган тартиб асосида амалга оширилган. Унга кўра, оддий аскар «су» деб номланса, бутун ҳарбий қўшиннинг саф тортиши «черик» дейилган. Ҳар бир ҳарбий қисм ўзига юклатилган вазифани бажарган. Хусусан, «хайлбоши» – отликлар гуруҳига бошчилик қилган, «йизак» – қўшиннинг авангарди сифатида олдинда юрган, «човуш» – жангларда сафларни тузатган, осойиш-

¹ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. – Б. 419-427.

² Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. 1-жилд. – Б. 67, 97, 340, 393, 407; 3-жилд. – Б. 22, 379, 393.

талиқ вақтларида бўлса аскарларни ўзбошимчалиқ билан тинч аҳолига озор етказишдан сақлаган. Ҳарбий қўшинларга йўл кўрсатиб бориш эса «куловуз» зиммасида бўлган.

Умумий қўшиндан ташқари махсус сараланган ҳарбий қисм ҳам фаолият кўрсатган. Бу ҳарбий қисм «йортуғ» номи билан юритилиб, ҳукмдорни атрофида бориб, уни ҳавф-хатардан ҳимоя қилган. Ҳукмдорнинг шахсий кўриқчиси эса «йатғок», деб аталган¹.

Кўшинга умумий раҳбарлик, яъни лашкарбоши «субаши», деб номланиб бундай лавозимга ҳарбий жиҳатдан катта ҳаётий тажрибага эга бўлган энг садоқатли кишилар тайинланган². Кўпинча бу масъулиятли вазифани сулола хонадонига мансуб кишилар адо этишган. Масалан, Қорахонийлар давлатини Аҳмад ибн Али Арслонхон бошқарган (998-1017/1018) даврида қорахонийларнинг Мовароуннаҳрга ҳарбий юришлари жадаллашди. Бу ҳарбий юришга ҳоқоннинг укаси Носир ибн Али бошчилик қилади, унинг лашкарбошчилигида қорахонийлар қўшини 994 йилда Фарғона ва Хўжандни, 995-996 йилларда Элок ва Шош ҳудудларини, 997 йилларда эса Уструшонани эгаллаб, Мовароуннаҳрнинг марказий ҳудудларига кириб боради³.

Ҳарбий қўшинларни бошқариш тактика жиҳатдан ҳам анча такомиллашиб борган. Олиб бориладиган ҳарбий ҳаракатларга олдиндан барча тайёргарликлар кўрилган. Ҳар бир ҳарбий қисм ўзига тегишли вазифани бажариш чоғида шунга ихтисослашиб борган. Ҳарбий юришлар вақтида душман қўшинига қарши пистирма қўйиш, душман ҳужумидан сақланиш учун баланд ва қулай жойларга ҳарбий истехкомлар қуриш (қарғу), кечаси эса душман устига қўққисдан ҳужум уюштирадиган (ақинчи) махсус ҳарбий бўлинмалари шулар жумласидандир⁴. Урушда ўзини кўрсатган аскарлар баҳодирлиги учун тақдирланишган, уларни келгуси жангларда янада

¹ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. 1-жилд. – Б. 144, 149, 349; 2-жилд. – Б. 236; 3-жилд. – Б. 26, 48, 49, 226.

² Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. – Б. 374-396.

³ Шониёзов К.Ш. Қарлук давлати ва қарлуқлар. – Б. 51.

⁴ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. 1-жилд. – Б. 106, 153, 219, 352, 401, 430.

рухлантириш учун мансаблари ҳам оширилган. Ўзини ҳарбий қобилиятини юксак даражада кўрсата олган жангчилар, ҳатто шахсан ҳоқон назарига тушиб, унинг илтифотига сазовор бўлишган. Бундай обрў-эътиборга кўпгина ҳолларда ижтимоий келиб чиқиши қул бўлган турк аскарлари эришган. Маҳмуд Кошғарий ўз асарига Қутлуғтегин, Чағритегин, Кумуштегин, Кучтегин, Алптегин каби қул исмларини қайд этганлиги, бунинг далолатидир¹. Шубҳасиз, улар ҳоқонга сидқидилдан хизмат қилиб, шунга муносиб равишда унинг эътиборини қозонишган. Демак, қорахонийларда кишини ижтимоий келиб чиқишига эмас, балки унинг қобилияти ва истеъдодига қараб танлашган.

Диссертациямизнинг аввалги қисмларида ҳам айтиб ўтилганидек. Қорахонийлар давлатида маҳаллий ҳокимият бошқарув тизими ҳам шакллантирилган эди. Бу тизимга кўра давлат тўртта маъмурий бирликларга бўлинган ҳолда бошқарилган. Улар эл-юрт, вилоят, шаҳар ва туман ҳамда қишлоқ бошқарувидан иборат бўлган, эл-юртни элоқхон, вилоятни тегин, шаҳар ва туманларни ҳоким, раис, муҳтасиблар бошқаришган. Қишлоқ бошқаруви эса «тузун» номи оқсоқол кўлида бўлган. У айна вақтда, ўз қўл остидаги қишлоқнинг бош мироби ҳам ҳисобланган. «Чубан» (Жўйбон – Б.М.) номидаги мансаб эгаси унинг ёрдамчиси бўлган².

Хулоса қилиб айтганда, Қорахонийлар давлат бошқаруви узок даврий босқичларда ривожланиб борган. Давлат ташкил топган дастлабки даврларда унинг бошқарув тизими қабилалар иттифоқининг кўчманчи-чорвачилик ҳаёти ва уруғ-қабилавий удумлари асосига қурилган эди. Лекин ушбу давлат ўзининг кейинги фаолияти давомида ҳудудий жиҳатдан кенгайиб, ўз таркибида кўчманчи ва ўтроқ аҳолини бирлаштирди. Натижада, бу давлатда ҳам дашт, ҳам шаҳар идора маданиятини уйғунлаштирган ўзига хос давлат бошқарув тизими қарор топди

¹ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. 1-жилд. – Б. 144, 391; 2-жилд. – Б. 123; 3-жилд. – Б. 251.

² Ўша жойда. 1-жилд. – Б. 380 ва 382.

ХУЛОСА

Диссертациянинг хулоса қисмида ушбу тадқиқотда эришилган асосий муҳим натижалар умумлаштирилиб, қуйидаги хулосаларга келинди:

I. Қорахонийлар давлати минтақанинг катта ҳудудида (Еттисув, Исфижоб ва Шош вилоятлари, Шарқий Туркистоннинг ғарбий қисмида, XI асрнинг бошларидан эса Мовароуннаҳр ҳудудларида) ўз даврининг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий-маданий жиҳатдан етилган шарт-шароитга кўра ҳамда шу ҳудудларда яшовчи кўчманчи, ўтроқ аҳолининг ўзаро муносабатларининг ҳосиласи сифатида ташкил топди ва ривожланиб борди.

II. Қорахонийлар давлатининг шаклланиши ва унинг бошқарув тизими қарлуқ қабилалар иттифоқи асосида ташкил топган Қарлуқ давлатига бориб тақалади. Шунинг учун давлат тарихини икки босқичга бўлиш мумкин. Унинг биринчи босқичи VIII асрнинг 60-йиллари – IX асрнинг биринчи ярмини ўз ичига олади. Бу даврда давлат бошқарувида қарлуқ қабиласи етакчилик қилгани учун давлат “Қарлуқ давлати” номи билан юритилган. IX асрнинг ўрталаридан қарлуқ, чиғил, яғмо, тўхси, уйғур, ўғуз ва бошқа жуда кўплаб туркий қабилаларнинг бу давлат таркибида уюшиб бориши билан унинг ҳудудий жиҳатдан чегаралари кенгайиб, куч-қудрати ортади. Давлатнинг юксалиб бориши натижасида, унинг ҳукмдори “қорахон”, яъни буюк хон номи билан аталган. Айнан шу даврдан бошлаб давлат “Ҳоқония”, яъни “Қорахонлар давлати” номи билан машҳур бўлган. Бу давр Қорахонийлар давлатининг иккинчи босқичи сифатида тавсифланади.

III. Қорахонийлар давлатининг юзага келиши кўпгина тарихий асарларда бир-бирига ихтилофли равишда битилганидек, айнан бир ёки икки қабила номи билан боғлиқ эмас. Ушбу давлат қабилаларни ўзаро иттифоқи – уюшмасидан ташкил топган. Шундай экан, давлатнинг юзага келишини бир ёки икки қабила номи билан боғлаш асоссиздир. Чунки мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий жабҳаларидаги ривожланишида ўлкада жойлашган барча қабилалар (қарлуқ, чиғил, яғмо, тўхси, арғу, халач, аз, уз ва

бошқалар) ўзаро биргаликда меҳнат қилишган. Уларнинг ичида биронтаси ўзи якка ҳолда ушбу улкан ҳудудларда бу даражада куч-қудратга эришиши ва қўшни давлатлар билан рақобатлашишга, албатта, ожиз эдилар. Давлатда баъзи бир қабилалар (қарлуқ, чигил, яғмо) нисбатан устувор мавқега эга бўлган, лекин давлатнинг яшовчанлик қобилияти, қудрати унинг таркибидаги бошқа қабилалар ўртасидаги мувозанатга ва шу қабилалар иттифоқининг мустаҳкамлигига боғлиқ бўлган.

Ундан ташқари давлатнинг ҳудуди кенгайиб, қудрати ортган сайин унинг таркибидаги қабилаларнинг сони ва нуфузи ҳам ошиб борган. Бу эса ҳоқонликнинг сиёсий тадбирларига таъсир этмай қолмаган. Натижада, давлат бошқарувида барча қабилаларнинг ўзаро келишувчанлик кайфияти ҳам шаклланиб борган. Демак, Қорахонийлар давлати деганда биз ўз даврининг жуда кўп туркий қабилалар иттифоқи – уюшмасидан иборат бўлган йирик ҳоқонликни тушунамиз.

IV. Давлатни “Қорахонийлар” номи билан атаган В.В. Григорьев бу ҳақда ўз асарларида XIX аср охирида ёзган эди. Манбаларда эса кузатганимиздек, давлат номи тилга олинганда шу вақтда ҳукмронлик қилаётган ҳоқон исми ва унвонлари билан биргаликда мазкур ҳоқонлик “Буғраҳон давлати”, “Ҳоқония ўлкаси”, “Қорахон юрти” каби номлар билан атаб келинган. Давлатнинг номланиш масаласи унинг давлатчилик тарихи билан бевосита боғлиқдир. Юқорида қайд этилганидек, ушбу давлат тарихининг биринчи босқичида қарлуқ қабиласи етакчилик қилган ва ҳукмдор “жабғу” унвони билан аталган. Лекин давлат салтанат даражасига эришгач, унинг таркибидаги барча қабилалар тенг ҳуқуқлилиқ асосида фаолият олиб боришган. Уларнинг хоҳиш-иродасининг ифодаси сифатида ҳоқонлар қабилалар тотемлари бўлган “арслонхон”, “буғраҳон” каби унвонлар билан улуғланган. Лекин шу ўринда “қорахон” унвони умумлаштирувчи мазмунга эга бўлиб, давлат таркибидаги барча кўчманчи ва ўтроқ аҳолининг энг катта “буюк хони” маъносида кенг қўлланган. “Қорахон” атамаси бу ўринда давлатчилик

тарихи билан боғлиқ тушунча бўлиб, у давлатнинг юксалиб бориши, тарихий босқичлари ва бошқарув тизимини такомиллашиб борганлигини ўзида ифода этган. Шу сабабли биз В.В. Григорьев томонидан рамзий номланган Қорахонийлар давлатини “Қарлуқ – Қорахонлар давлати” номи билан аташни тарихан мақсадга мувофиқ деб топдик. Шунингдек, давлат номидаги “қорахонийлар” сўзидаги “ий” кўшимчаси ҳам ноўрин қўлланилиб келинмоқда. Чунки “қорахон” атамаси юқорида айтиб ўтганимиздек, бу – хукмдор, сулола номи ёки жой ва қабила-уруғ номи ҳам эмас. Бу давлат бошқарувида қўлланилган хукмдорнинг олий унвонидир.

V. Қорахонийлар давлат бошқарувида жуда кўп унвонлар қўлланган. Бу унвонларни биз қўлланилиш тартибига кўра иккига бўлдик, яъни “буғраҳон”, “арслонхон”, “тавғачхон” ва “қорахон” унвонлари марказий ҳокимиятнинг олий хукмдори ҳокон номига кўшиб айтилса, “элоқхон” ва “тегин” унвонлари эса маҳаллий ҳокимиятни бошқарувчи кишиларга берилган. Айни вақтда, давлат унвонларини мазмунига кўра ҳам иккига бўлиш мумкин. Унга кўра, биринчиси – қабила тотемлари билан боғлиқ (буғра, арслон, тонга) унвонлар бўлса, иккинчиси – нуфуз ва даражани англатувчи (қорахон, тавғачхон, элоқхон ва тегин) унвонлардир. Бу унвонларнинг атама сифатида этимологик жиҳатдан таҳлили шуни кўрсатдики, уларнинг ҳар бирининг мазмун-моҳияти давлат бошқарув тартибини ўзида акс эттирганлиги ойдинлашди.

VI. Давлатнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти ҳам ўзига хос ривожланиш босқичларига эга бўлиб, дастлабки даврда давлатнинг ижтимоий-иқтисодий асосини кўчманчи-чорвадорлик ташкил этган. Кейинчалик Қорахонийлар давлати катта ҳудудларга эга бўлгач, ўзининг мураккаб таркибий хусусиятига кўра ҳам дашт, ҳам шаҳар маданиятини ягона минтақалараро йирик давлат асосида бирлаштирган эди. Энди унинг ижтимоий-иқтисодий негизини кўчманчи-чорвадорлик билан бирга деҳқончилик, хунармандчилик ва савдо-сотик ҳам ташкил этган. Бу борада қадимдан кучли иқтисодий-

маданий марказ бўлиб келган Мовароуннахрнинг ўтроқ аҳолиси давлатнинг шимоли-шарқида яшовчи кўчманчи аҳолига ўзининг маданий таъсирини ўтказган. Шу билан бирга Мовароуннахрнинг марказий ҳудудларида қадимдан яшаб келаётган ва кейинчалик кириб келган кўчманчи туркий қабилаларнинг кўпчилиги ҳам ўтроқлашиб, деҳқончилик ва ҳунармандчилик соҳалари билан шуғуллана бошлашган.

VII. Қорахонийлар давлат бошқарувининг энг юқорисида олий ҳукмдор сифатида қорахон турган. У давлатни марказий ҳокимият бошқармасининг икки бўлими, яъни даргоҳ ва девон кўмагида бошқарган. Марказий ҳокимиятда юқори мартабали қатор лавозим эгалари, яъни йўғруш, улуғ хожиб, лашқарбоши, қапуғбоши каби мансабдорлар иш олиб боришган. Улардан сўнг ағичи, котиб, бирук, кушчи номли мансаб эгалари ҳам бўлиб, уларнинг ҳар бири ўзларига тегишли вазифани бажаришган. Маҳаллий ҳокимият тизимида эса давлат тўртта маъмурий бирликка бўлинган ҳолда бошқарилиб, ҳар бир маъмурий бирлик ўзининг юқорисида турган ҳокимиятга бўйсунган.

Диссертация иши натижаларидан келиб чиқиб, қуйидаги таклиф ва тавсияларни илгари суриш мумкин:

- диссертацияда келтирилиб қайд этилган маълумотларни “Ўзбекистон тарихи”, “Ўзбек давлатчилиги тарихи” фанларига оид махсус ўқув курслари, ўқув қўлланмалари ва дастурларига киритиш;

- “Ўзбекистон тарихи” фанига доир дастурларда берилган “Қорахонийлар давлати” номини “Қарлуқ-Қорахонлар давлати” деб ўзгартириш ва давлатнинг тарихий тараққиёт босқичларини иккига бўлиб, унинг умумий фаолият даврини 766 – 1212 йиллар деб белгилаш;

- “Ўзбекистон тарихи” фанига тааллуқли дарсликлар ва ўқув қўлланмаларида қайд этилган “Қарлуқ давлати” ҳамда “Қорахонийлар давлати” номли мавзуларни ҳам шунга мувофиқ равишда яхлитлаш ва уни кенгайтирилган шаклда қайта тузиш;

Ўзбек халқини халқ сифатида шаклланишининг ниҳоясида Қарлук-Қорахонлар давлатининг ўрни ва роли беқиёс даражада бўлганлигини назарда тутиб, “Ўзбек халқи этногенези ва этник тарихи” фанига оид дастурларда мазкур давлат тарихига бағишланган қўшимча тўлдирилган махсус боб ажратиш мақсадга мувофиқ бўлур эди.

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов асарлари:

- 1.1. Каримов И.А. Туркистон – умумий уйимиз. –Тошкент: Ўзбекистон, 1995. – Б. 46.
- 1.2. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. –Тошкент: Ўзбекистон, 1997. – Б. 326.
- 1.3. Каримов И.А. Ўзбекистон – буюк келажак сари. –Тошкент: Ўзбекистон, 1998. – Б. 687.
- 1.4. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз – келажак йўқ. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998. – Б. 32.
- 1.5. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Тошкент: Маънавият, 2008. – Б. 176.

2. Манбалар:

- 2.1. Абулғозий Баҳодурхон. Шажарайи турк / Қ. Муниров нашри. – Тошкент: Чўлпон, 1990. – Б. 192 .
- 2.2. Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. Т.1. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар / А. Расулов тарж. – Тошкент: Фан, 1966. – Б. 486.
- 2.3. Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. Т.5. Қонуни Маъсудий / А. Расулов тарж. – Тошкент: Фан, 1973. – Б. 590.
- 2.4. Аль-Бируни абу Рейхан – Мухаммед ибн Ахмед. Собрание сведений для познания драгоценностей. (Минералогия) / Пер. А.М. Беленицкого. – Л.: Изд. АН СССР, 1963. – С. 518.
- 2.5 Абу-л-Фазл-Бейхаки. История Маъсуда. 1030-1041 / Вступ. ст. пер и примеч. А.К. Арендса. – Ташкент: Изд. АН СССР, 1962. – С. 748.
- 2.6. Абу-л-фадл ибн Мухаммед Джамал ад-дин Карши. «Мулхакат ас-Сурах» / Пер.с перс. Р.Ш. Шарафутдиновой // МИСЦА X-XIX вв. – Ташкент, 1988. – С. 100-131.

- 2.7. Ал-Идриси. «Нузхат ал-Муштак. фи ихтирак ал-афан» или «Китаброджер» / Пер. с араб. О.Б. Фроловой // МИТТ. Т.1. – М.-Л.: 1939. – С. 220-222.
- 2.8. Ал-Утби. «Тарих-и йамини» / Пер. с перс. М.А.Салахетдиновой // МИСЦА X-XIX вв. – Ташкент, 1988. – С. 25-53.
- 2.9. Бичурин Н.Я. (Иакинф) – Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – М.-Л.: Изд. АН СССР, Т.1. 1950. – С. 382. Т.II. 1950. – С. 335. Т.III. 1953. – С. 327.
- 2.10. Ибн ал Асир. Ал-Камил фи-т-тарих / Пер. с араб. К.Б.Старковой // МИККТ. Т.1. – Москва, 1973. – С. 52-76.
- 2.11. Ибн Хаукал Абу-л Касим Мухаммед. Китоб сурат ал-арз (Картина земли) // МИСЦА X-XIX вв. – Ташкент, 1988. – С. 18-20.
- 2.12. История ат-Табари / Пер. с арабс. В.И. Беляева., с доп. О.Г. Большакова., А.Б. Халидова. – Ташкент: Фан, 1987. – С. 444.
- 2.13. Йакут ал-Хамави. Муджам ал-булдан / Пер. с араб. О.Б. Фроловой, Б. Вахабовой // МИСЦА X-XIX вв. – Ташкент, 1988. – С. 76-88.
- 2.14. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М.-Л.: Изд. АН СССР, 1951. – С. 452.
- 2.15. Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк / Таржима ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталибов. – Тошкент: Фан, 1960. 1-жилд. – Б. 499; 1961. 2-жилд. – Б. 427; 1963. 3-жилд. – Б. 466.
- 2.16. Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк / Индекс-луғат. Ғ. Абдурахмонов ва С.М. Муталибовлар иштироки ва таҳрири остида. – Тошкент: Фан, 1967. – Б. 542.
- 2.17. Мухаммад ибн Мансур Мерверруди. «Тарих-и Мубаракшах» / Пер. с перс. Б.А. Ахмедов // МИСЦА X-XIX вв. – Ташкент, 1988. – С. 90-93.
- 2.18. Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи / Форс тилидан тарж. Б.А. Ахмедов., Н. Норкулов., М. Ҳасаний. – Тошкент: Чўлпон, 1994. – Б. 350.

2.19. Низомидин Шомий. Зафарнома / Форс тилидан таржима Ю. Ҳакимжонов., А.Ўринбоев. Тузувчи О. Бўриев. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – Б. 527.

2.20. Рашид-ад-Дин. Сборник летописей / Пер.с перс. Л.А. Хетагурова. – М.-Л.: Изд. АН СССР, Т.І. кн. 1. 1952. – С. 221.

2.21. Худуд ал-алем. Рукопись Туманского... с введением и указателем В.В. Бартольда. – Ленинград, 1930. – С.78.

2.22. Юсуф Хос Ҳожиб. Кутадғу билиг / Транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф. Нашрга тайёрловчи Қаюм Каримов. – Тошкент: Фан, 1971. – Б. 964.

2.23. Худуд ул – олам / Форс тилидан таржима, сўз боши, изоҳлар ва жой номлари кўрсаткичи муаллифи О. Бўриев. – Тошкент: Ўзбекистон, 2008. – Б. 64.

2.24. Hudud al-Alam. The Regions of the World. A Pers. Geography 372 A.H. - 982 AD // Transl. and explained by V. Minorsky. – London, 1937. – P. 524.

2.25. Istakri Viae regnorum. Descriptio ditionis moslemikol antore Pbu Ishak abu Farisial // Istakri BGA. 1870. T.I. – P. 299-341.

2.26. Ibn al-Fakih. Kompendium libri kitab al Bolam antore ibn al-Fakih al Hamadoni // BGA. 1885. – P. 322-336.

3. Адабиётлар:

3.1. Агаджанов С.Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX-XIII вв. – Ашхабад: Илым, 1969. – С. 295.

3.2. Агаджанов С.Г. Сельджукиды и Туркмения в XI-XII вв. – Ашхабад: Илым, 1973. – С. 163.

3.3. Агеева Е.А., Пацевич Т.И. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана // ТИИАЭ. КазССР. – Алма-Ата, 1958. Т.V. – С. 3-215.

3.4. Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.В. Древний Отрар. – Алма-Ата: Наука, 1972. – С. 215.

3.5. Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности // Живая старина. – СПб., 1896. Вып. III-IV. – С. 277- 456.

3.6. Асқаров А.А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. – Тошкент: Университет, 2007. – Б. 339.

3.7. Ахмедов Б.А. История Балха. – Ташкент: Фан, 1982. – С. 296.

3.8. Ахмедов Б.А. Тарихдан сабоқлар. – Тошкент: Ўқитувчи, 1993. – Б. 432.

3.9. Байпаков К.М. Раннесредневековые города и поселения Семиречья // АН КазССР. Серия общественных наук. – Алматы, 1966. - № 2. – С. 72-84.

3.10. Байпаков К.М. Средневековые города Казахстана на Великом Шелковом пути. – Алматы: Ғылым, 1998. – С. 214.

3.11. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Соч. Т.I. – М.: Изд. Вост. лит., 1963. – С. 760.

3.12. Бартольд В.В. Очерк истории Семиречья // Соч. Т.II. Ч.1. – М.: Изд. Вост. лит., 1963. – С. 23-106.

3.13. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана // Соч. Т.II. Ч.1. – М.: Изд. вост. лит., 1963. – С. 169-392.

3.14. Бартольд В.В. Баласагун // Соч. Т.III. – М.: Наука, 1965. – С. 355-357.

3.15. Бартольд В.В. Двенадцать лекции по истории турецких народов Средней Азии // Соч. Т.V. – М.: Наука, 1968. – С. 19-192.

3.16. Бартольд В.В. Тюрки (Историко-этнографический обзор) // Соч. Т.V. – М.: Наука, 1968. – С. 576-595.

3.17. Бартольд В.В. Извлечение из сочинения Гардизи «Зайн ал-ахбар» // Соч. Т.VIII. – М.: Наука, 1973. – С. 23-62.

3.18. Баскаков Н.А. Тюркские языки. – М.: Изд. Вост. лит., 1960. – С. 242.

- 3.19. Беленицкий А.А., Бентович И.Б., Большаков О.Б. Средневековый город Средней Азии. –Л.: Наука, 1973. – С. 389.
- 3.20. Бернштам А.Н. Историко-культурное прошлое Северной Киргизии по материалам Большого Чуйского канала. – Фрунзе: Кирг. Фил. АН СССР, 1943. – С. 46.
- 3.21. Бертельс Е.А. Избранные труды. Т.1. История персидско-таджикской литературы. – М.: Изд. Вост. лит., 1960. – С. 556.
- 3.22. Большаков О.Г. Два вакфа Ибрахима Тамгачхана в Самарканде // В. кн. Страны и народы Востока. – Москва, 1971. Вып. X. – С. 170-178.
- 3.23. Боровков А.Н. Лексика Среднеазиатского тефсира XII-XIII вв. – М.: Изд. Вост. лит., 1963. – С. 366.
- 3.24. Босворт К.Э. Мусульманские династии. – М.: Наука, 1971. – С. 324.
- 3.25. Бобоёров Ф.Б. Турк ҳоқонлигининг Мовароуннаҳрдаги бошқарув тизими ҳақида // Ўзбекистон тарихи. - №4. – Тошкент, 2000. – Б. 71-79.
- 3.26. Бобоёров Ф.Б. Ўзбекистон ҳудудида Қорахонийлар давригача бўлган қадимги туркий топонимлар // Марказий Осиёда анъанавий ва замонавий этномаданий жараёнлар. «Карим Шониёзов ўқишлари» туркумидаги халқаро илмий анжуман материаллари. 1-қисм. – Тошкент, 2005. – Б. 117-129.
- 3.27. Бобоёров Ф.Б. Тохаристон ябғулари тарихига доир // Ўзбекистон тарихи. - №3. – Тошкент, 2003. – Б. 3-12.
- 3.28. Булгаков П.Г. Жизнь и труды Бируни. – Ташкент: Фан, 1972. – С. 425.
- 3.29. Буниятов З.М. Государство Хорезмшахов – Ануштегинидов. 1097-1231. – М.: Наука, 1986. – С. 247.
- 3.30. Буряков Ю.Ф. Историческая топография древних городов Ташкентского оазиса: Ист. археолог. очерк. Чача и Алака. – Ташкент: Фан, 1975. – С. 201.

3.31. Валитова А.А. О некоторых терминах в «Кутадгу билиг» // Краткие сообщ. Ин-та народов Азии. АН СССР. – Москва, 1963. - № 63. – С. 111-123.

3.32. Вамбери Г. История Бохары или Тронсоксании с древнейших времен до настоящего. Т.І. – СПб., 1873. – С. 226.

3.33. Волин С.Л. Сведения арабских источников IX-X вв. // О долине реки Талас и смежных районов. ТИИАЭ АН КазССР. – Алма-Ата, 1960. Т.8. – С. 72-92.

3.34. Григорьев В.В. Караханиды в Мавереннахре по тарихи Мунаджимбаши. В османском тексте с пер. и примеч. В.В. Григорьева. ТВОРАО. – СПб., 1874. Ч. XVIII. – С. 189-250.

3.35. Гумилев Л.Н. Открытие Хазарии. – М.: Наука, 1966. – С. 192.

3.36. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – М.: Наука, 1967. – С. 503.

3.37. Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период. – Л.: Наука, 1990. – С. 279.

3.38. Гумилев Л.Н. Қадимги турклар / рус тилидан таржима Б.Ўрдабекли., А.Айритомий. – Тошкент: Фан, 2007. – Б. 499.

3.39. Давидович Е.А. О двух Караханидских каганатах // НАА. 1968. - №1. – С. 67-76.

3.40. Давидович Е.А. Вопросы хронологии и генеалогии Караханидов второй половины XII вв. // В. кн: Средняя Азия в древности и средневековье (история и культура). – М.: Наука, 1977. – С. 177-187.

3.41. Древнетюркский словарь / Составители Т.А. Боровкова., Л.В.Дмитриева., А.А.Зырин и др. – Л.: Наука, 1969. – С. 676.

3.42. Зиё А. Ўзбек давлатчилиги тарихи. – Тошкент: Шарқ, 2000. – Б. 368.

3.43. История Узбекской ССР. Т.І. кн.1 – Ташкент: Изд-во. АН УзССР, 1955. – С. 543.

- 3.44. Камалиддинов Ш.С. Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX-нач. XIII вв. – Ташкент: Ўзбекистон, 1996. – С. 422.
- 3.45. Кораев О.К. История Караханидского каганата (X-нач. XIII вв.). – Фрунзе: Илим, 1983. – С. 301.
- 3.46. Кораев О.К. Земли тогузгузов, карлуков, хазлажия, хилхия, киманов и киргизов по карте ал-Идриси // В. кн: Арабо-персидские источники о тюркских народах. – Фрунзе: Илим, 1973. – С. 4-48.
- 3.47. Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. – М.: Наука, 1964 – С. 215.
- 3.48. Кожемяко П.Н. Раннесредневековые города и поселения Чуйской долины. – Фрунзе: Изд. АН КиргССР, 1959. – С. 186.
- 3.49. Кочнев Б.Д. Новые нумизматические данные по истории Караханидов второй половины XII-нач. XIII вв. // Киргизия при Караханидах. – Фрунзе, 1983. – С. 75-103.
- 3.50. Кочнев Б.Д. Ўзбекистон пуллари // Фан ва Турмуш. –Тошкент, 1995. - №5-6. Б. – 4-25.
- 3.51. Кочнев Б.Д. Нумизматическая история Караханидского Каганата (991-1209). – Москва: София, 2006. – С.314.
- 3.52. Малявкин А.Г. Уйгурские государства в IX-XIII вв. – Новосибирск: Наука, 1983. – С. 297.
- 3.53. Массон М.Е. Ахангаран. Археолого-топографический очерк. – Ташкент: Изд. АН УзССР, 1953. – С. 144.
- 3.54. Массон М.Е. К истории горного дела на территории Узбекистана. – Ташкент: Изд. АН УзССР, 1953. – С. 74.
- 3.55. Махмудов Қ. Баласагун // ОНУ.– Тошкент, 1972. - №2. – С. 47-50.
- 3.56. Мухаммаджонов А.Р. Ўзбекистон тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994. – Б. 320.

- 3.57. Негматов Н.Н. Государство Саманидов. – Душанбе: Дониш, 1977. – С. 279.
- 3.58. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т.1.Ч.2. – Спб., 1893. – С. 67.
- 3.59. Радлов В.В. К вопросу об уйгурах // ЗИАН. (Приложение). – СПб., 1893. -№2. – С. 1-130.
- 3.60. Федоров М.Н. К истории Караханидов второй четверти XI века // ОНУ. – Ташкент, 1965. - №3. – С. 48-54.
- 3.61. Федоров М.Н. Новые данные о политической истории государства Караханидов. (Опыт историко-нумизматического исследования) // ОНУ. – Ташкент, 1965. - №2. – С. 51-53.
- 3.62. Федоров М.Н. Очерк истории Караханидов конца X-нач. XIII вв. По нумизматическим данным // Киргизия при Караханидах. – Фрунзе, 1983. – С. 103-135.
- 3.63. Хасан Ато Абуший. Туркий қавмлар тарихи. – Тошкент: Чўлпон, 1993. – Б. 240.
- 3.64. Хўжаев А., Хўжаев К. Қадимги манбаларда халқимиз ўтмиши. – Тошкент: Маънавият, 2001. – Б. 40.
- 3.65. Шаниязов К.Ш. Ценный труд ученого лингвиста // ОНУ. – Ташкент, 1961.- № 3. – С.72-73.
- 3.66. Шаниязов К.Ш. Узбеки-карлуки. – Ташкент: Фан, 1964. – С. 195.
- 3.67. Шаниязов К.Ш. О роли карлукского компонента в этногенезе узбекского народа // ОНУ. – Ташкент, 1981. - №6. – С. 28-37.
- 3.68. Шониёзов К.Ш. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни ҳақида баъзи фикр-мулоҳазалар // ОНУ. – Тошкент, 1996. - №6. – Б. 79-88.
- 3.69. Шониёзов К.Ш. Қарлуқ давлати ва қарлуқлар. – Тошкент: Шарқ, 1999. – Б. 191.
- 3.70. Шониёзов К.Ш. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 462.

- 3.71. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек шевалари ва уларни ўрганиш ҳақида умумий маълумот // Ўзбек халқ шевалари луғати. – Тошкент, 1971. – Б. 386-406.
- 3.72. Эшов Б. Ўрта Осиёнинг қадимги шаҳарлари тарихи. – Тошкент: Fan va texnologiya, 2008. – Б. 236.
- 3.73. Ғуломов Я.Ғ., Набиев Р.Н., Ваҳобов М.Ғ. Ўзбекистон ССР тарихи. – Тошкент: ЎзФАН, 1958. – Б. 692.
- 3.74. Ғофуров Б.Ғ. Тожикон (таърихи қадимтарин қадим ва асри миёна). Китоби яқум. – Душанбе: Ирфон, 1983. – С. 702.
- 3.75. Ўзбекистон ССР тарихи (Қадимги даврдан ҳозирги кунларгача) / И.М. Мўминов таҳрири остида. – Тошкент: Фан, 1974. – Б. 656.
- 3.76. Қадимий ҳикматлар / Тузувчи. Н. Раҳмонов., махсус муҳаррир. А. Қаюмов. – Тошкент: Ғафур Ғулом, 1987. – Б. 432.
- 3.77. Dorn В. Ueber die Mythen der Heke oder ehemaligen Chane von Turkestan // Melangens Asiaticques. – Berlin, 1881. Т. VIII. – P. 703-744.
- 3.78. Emel Esin. Islamiyetten önceki türk kulturu. Tarihi ve islama giris. – Istanbul, 1978. – S.221.
- 3.79. Emel Esin. «Türk sanat Tarihinde. Karahanli Devrinin mevki» // VI. ТТК. – Ankara, 1961. – S.100-131.
- 3.80. Erdogan Merkil. Musulman türk devletleri tarihi – Ankara, 1993. – S.18-42.
- 3.81. Jean-Paul Roux. Türklerin tarihi. – Istanbul: Subat, 2007. – S. 563.
- 3.82. Ibrahim Kafesçuglu. Türk milli kulturu. 7 baski. – Istanbul, 1991. – S.80-84.
- 3.83. Abdulkerim Цзавдин. «Karahanlilar» // DIA. XXIV. –Istanbul, 2001. – S. 404-412.
- 3.84. Цмар Soner Hunkan. Türk hakanlığı. – Istanbul, 2007. – S. 522.
- 3.85. Hoffman Helmut. Die Qarluq in der Tibetisgchen Literatur // Oriens. - V.3. ner. 2.31.10. – Leiden, 1950. – S. 190-207.

3.86. Pritsak O. Karachanidi sene streifragen // Oriens. 1950. V.3. - №2. – S. 209-228.

3.87. Pritsak O. Die Karachaniden // Der Islam. – Berlin, 1953. – Bd.31. Heft.1. – S. 17-68.

3.88. Pritsak O. Von den karluk zu den Karachaniden // in ztschr der Dt. Morgenlandischen Ges. 1951. – Bd. 26. – S. 270-302.

4. Диссертация ва диссертация автореферати:

4.1. Камалиддинов Ш.С. Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX-нач. XIII вв: Автореф. дисс. ... д-ра ист. наук. – Ташкент: ИВ АН РУз, 1993. – С. 46.

4.2. Кочнев Б.Д. Караханидские монеты: Источниковедческое и историческое исследование: Автореф. дисс. ... д-ра ист.наук. – М.: ИВ РАН, 1993.– С. 45.

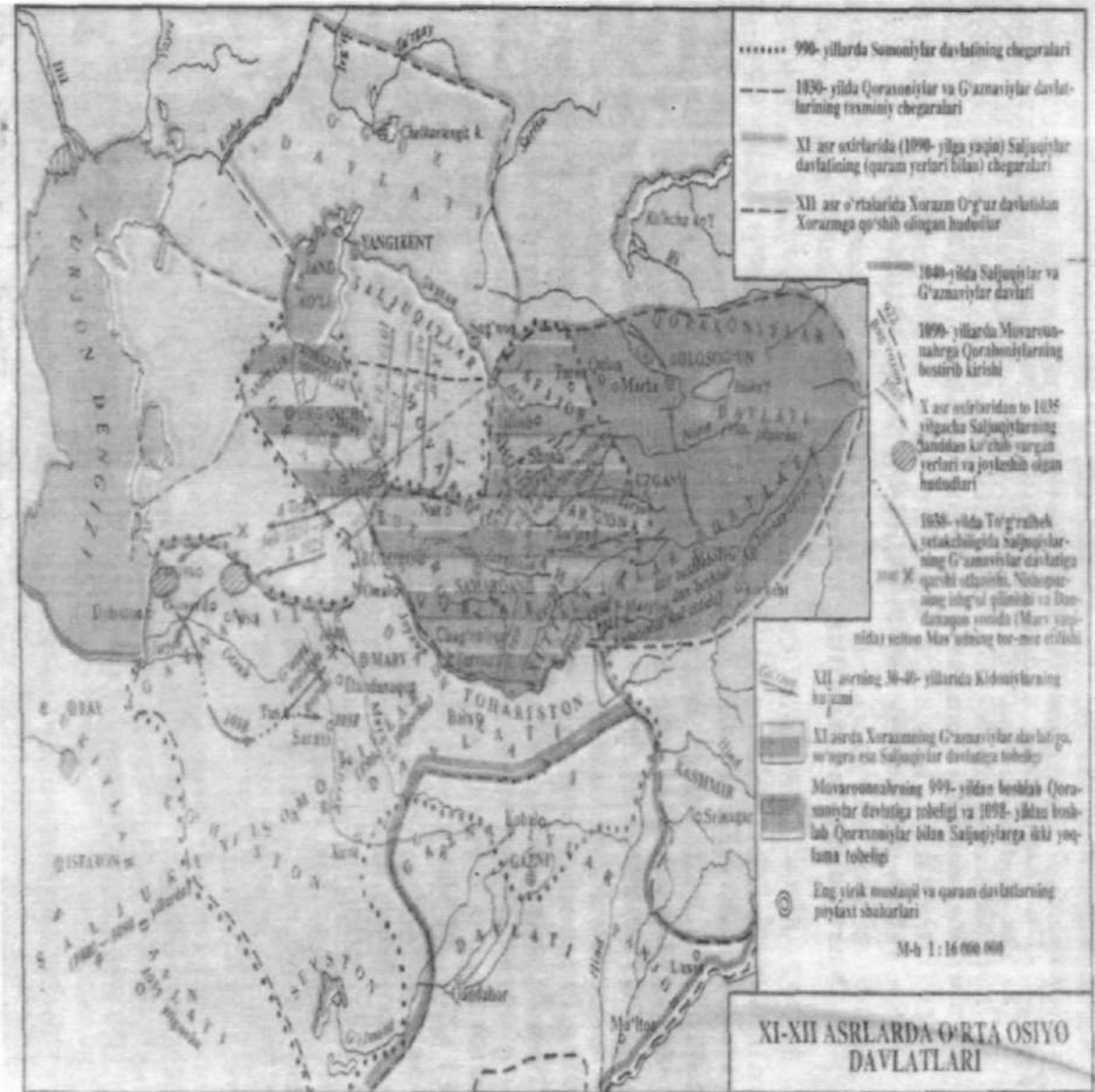
4.3. Рахимбабаева Н.Х. Историко – культурные связи Восточного Туркестана со Средней Азией в раннем средневековье (На примерах архитектуры): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – М.: МГУ, 1994. – С. 16.

4.4. Федоров М.Н. Политическая история Средней Азии в конце X-XI веках по данным Караханидской нумизматики: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Ташкент: ИИА АН УзССР, 1968. – С. 20.

ИЛОВАЛАР

1-илова

XI-XII asrlarda Ўрта Осиё давлатлари¹

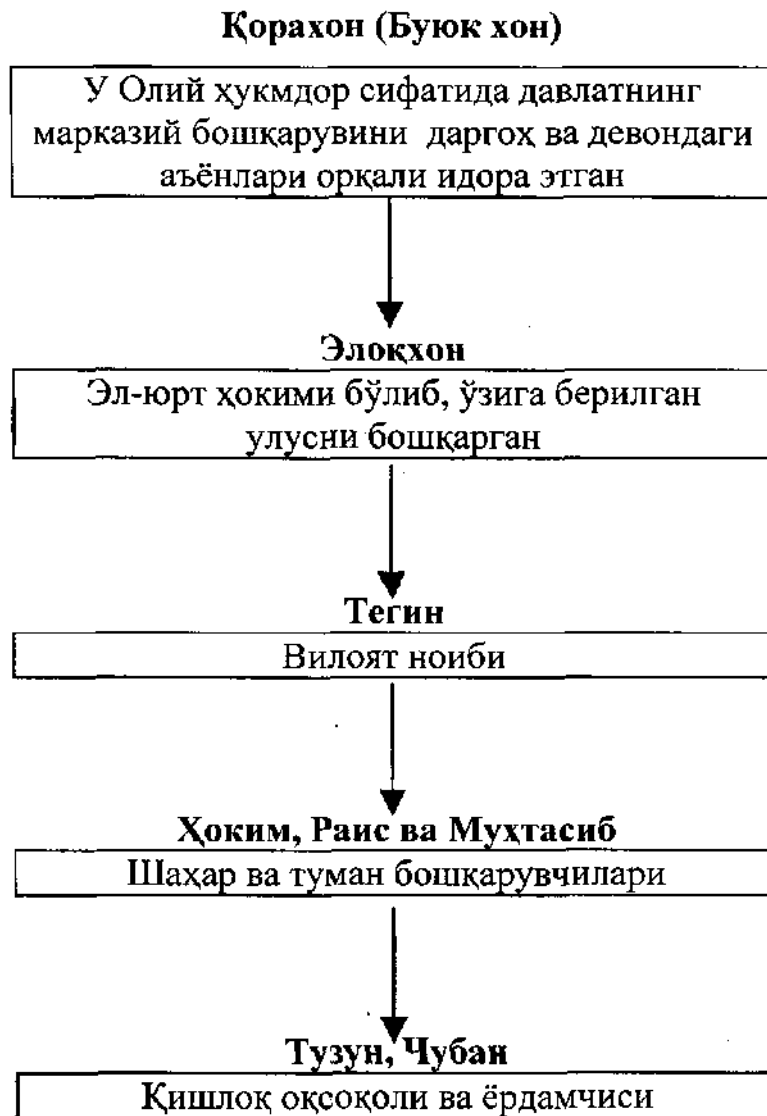
¹ Изоҳ: Ушбу харита А.Р. Муҳаммаджонов таҳрири асосида келтирилди.

Махмуд Кошғарийнинг дунё харитаси
XII аср¹

¹ Изох: Махмуд Кошғарийнинг "Девону лугатит-турк" асаридаги мазкур харита А.Р. Муҳаммаджонов таржимаси асосида берилди.

**Қорахонийлар давлатининг олий ва маҳаллий
хокимият тизими**

Қарлук – Қорахонлар ҳукмдорларининг ҳукмронлик йиллари¹

Илмаилсун, 766 - ?

I

Билга Кул Қодирхон, 840 - ?

I

Вазир, IX аср охири – X аср боши

I

Ўғилчак Қодирхон, вафоти тахминан 940 йил

I

Сатук Бугрохон Абдулкарим, вафоти 955 йил

I

Муса ибн Сатук, X аср

I

Сулаймон ибн Сатук, X аср

I

Али ибн Муса, вафоти 998 йил

I

Ахмад ибн Али, 998 – вафоти 1018 йил

I

Юсуф Қодирхон ибн Харун Бугрохон, вафоти 1032 йил

I

Сулаймон ибн Юсуф Қодирхон, ўлдирилган 1057 йил

I

Муҳаммад ибн Юсуф Қодирхон, ўлдирилган 1057-1058 йиллар

I

Иброҳим ибн Муҳаммад, ўлдирилган 1058 йил

I

Тўғрул Қорахон Юсуф ибн Юсуф Қодирхон

Шарқий Қорахонийлар

Тўғрул-тегин ибн Тўғрул Қорахон Юсуф

I

Абу Али Ҳасан ибн Сулаймон, 1069 – вафоти 1102 йил

I

Аҳмад ибн Ҳасан, 1103-1128

I

Иброҳим ибн Аҳмад, 1128 – 1160

¹ Изох: Мазкур сулола ҳукмдорларининг генеологик тартибини тузишда О.Кораевнинг “Қорахонийлар ҳоконлиги тарихи” ва Умар Сонер Хунканнинг “Турк ҳоконлиги” каби асарларидан фойдаланилди.

(Давоми)

Муҳаммад ибн Иброҳим, 1160 – 1180

I

Абдул Музаффар Юсуф, 1179 – вафоти 1204-1205 йиллар

I

Абдул Фатх Муҳаммад ибн Юсуф, 1204 – ўлдирилган 1211 йил

Ғарбий Қорахонийлар

Иброҳим Бўритегин, 1041 – вафоти 1067-1068 йиллар

I

Шамсул-Мулк Наср ибн Иброҳим, 1068 – вафоти тахминан 1079-1080 йиллар

I

Хизрхон ибн Иброҳим, 1080 - ?

I

Аҳмад ибн Хизрхон, ўлдирилган 1095 йил

I

Маъсуд ибн Муҳаммад, вафоти 1097-1098 йиллар

I

Маҳмудтегин

I

Хорунтегин

I

Муҳаммад ибн Сулаймон, вафоти 1132 йил

I

Иброҳим ибн Сулаймон

I

Ҳасантегин ибн Али

I

Маҳмуд ибн Муҳаммад

I

Иброҳим ибн Муҳаммад, 1141 – вафоти 1156 йил

I

Жалолиддин Али ибн Ҳасантегин, вафоти тахминан 1160 йил

I

Маъсуд ибн Ҳасан, 1160 – вафоти тахминан 1169 йил

I

Муҳаммад ибн Маъсуд, вафоти тахминан 1174 йил

I

Иброҳим ибн Ҳусайн, 1178 – 1204

I

Усмон ибн Иброҳим, ўлдирилган 1212 йил

**Қорахонийлар давлат бошқарувига оид атамаларнинг
қисқача изоҳи¹**

Арслонхон – ҳоқоннинг олий унвонларидан бири

Ағичи – ҳоқон саройининг хазинабони

Алимға – сарой котиби

Ақинчи – тунда душман устига кўқисдан ҳужум уюштирувчи махсус
ҳарбий бўлинма

Бек – уруғ ва қабила бошлиқлари

Бирук – саройдаги меҳмондорчилик ишларига масъул киши

Буғра – яғмо қабиласининг тотеми. Оғир юк кўтарадиган бичилган туя
маъносини англатади. Бу тотемни ҳоқон номларига улуғловчи
фахрий унвон сифатида қўллашган.

Жабғу (Ябғу) – қабилалар иттифоқининг сардори

Йатғоқ – ҳоқоннинг шахсий кўрикчиси

Йуғруш – вазир даражасидаги сарой амалдори

Йортуғ – ҳоқонни хавф-хатардан ҳимоя қилувчи махсус сараланган
ҳарбий бўлинма

Су – ҳарбий аскар

Субаши – ҳарбий кўшин қўмондони, лашкарбоши

Тавғачхон – ҳоқоннинг олий унвонларидан бири бўлиб, қадимий ва катта
юртга эга бўлган барча туркий халқларнинг энг улуғ хони
маъносини англатган

Таксин (Тўксин) – нуфуз ва даражасига кўра жабғудан сўнг иккинчи
поғонада турувчи мансабдор

Тегин – ҳоқон сулоласига мансуб шахзодаларга бериладиган унвон.

Маъноси ҳукмдорга астойдил хизмат қилувчи киши

¹ Изох: Ушбу қисқача изоҳли лугатни тузишда асосан Маҳмуд Кошғарийнинг "Девону лугатит-турк" асаридан фойдаланилди.

(Давоми)

Тузун – қишлоқ оқсоқоли

Туғрак – ҳокон муҳри

Хос-Ҳожиб (улуғ ҳожиб) – ҳоконнинг энг яқин маслаҳатчиси

Хайлбоши – ҳарбий отлиқлар гуруҳининг бошлиғи

Черик – ҳарбий қўшиннинг саф тортиши

Чубан (Жуйбон) – қишлоқ оқсоқолининг ёрдамчиси бўлиб, мироблик ишларига жавобгар киши

Човуш – ҳарбий юришлар вақтида аскарларни сафга тузувчи ва тинчлик даврида эса уларни тартибда сақловчи ҳарбий лавозим

Элоқхон – элнинг кичик хони, яъни, қорахоннинг ноиби сифатида ўзларига топширилган улусни бошқарувчи юқори мартабали лавозим эгаси

Ялавоч (Ялафор) – давлат элчиси

Қарғу – ҳарбий истехком

Қануғбоши – сарой эшик оғаси

Қуловуз – ҳарбий қўшинларга йўл кўрсатувчи

Қушчи – ҳукмдорнинг махсус овчилик ишларига масъул киши

Қорахон – ҳоконнинг олий даражали унвони бўлиб, “буюк хон”, “улуғ хон” маъносини билдирган

Қора Ўрда – Қорахонийлар давлат пойтахти Боласоғуннинг иккинчи номи. “Буюк хон” қароргоҳи маъносини англатган.

ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР

ВДИ – Вестник древней истории. – Москва.

ЗИАН – Записки (Императорской) Академии наук. – СПб.

МИКК – Материалы по истории киргизов и Киргизии. – Москва.

МИСЦА – Материалы по истории Средней и Центральной Азии. X-XIX вв.
– Ташкент.

МИТТ – Материалы по истории туркмен и Туркмении. – М. – Л.

НАА – Народы Азии и Африки. – Москва.

ОНУ – Общественные науки в Узбекистане. – Ташкент.

ТВОРАО – Труды Восточного отделения имп. Русского археологического общества. – СПб.

ТИИАЭ – Труды Института истории археологии и этнографии АН Каз ССР.
– Алма-Ата.

BGA – Bibliotheca geographorum arabicorum.

DIA – Diyanet Islam Ansiklopedisi. – Istanbul.

ТТК – Türk Tarih Kurumi. – Ankara.